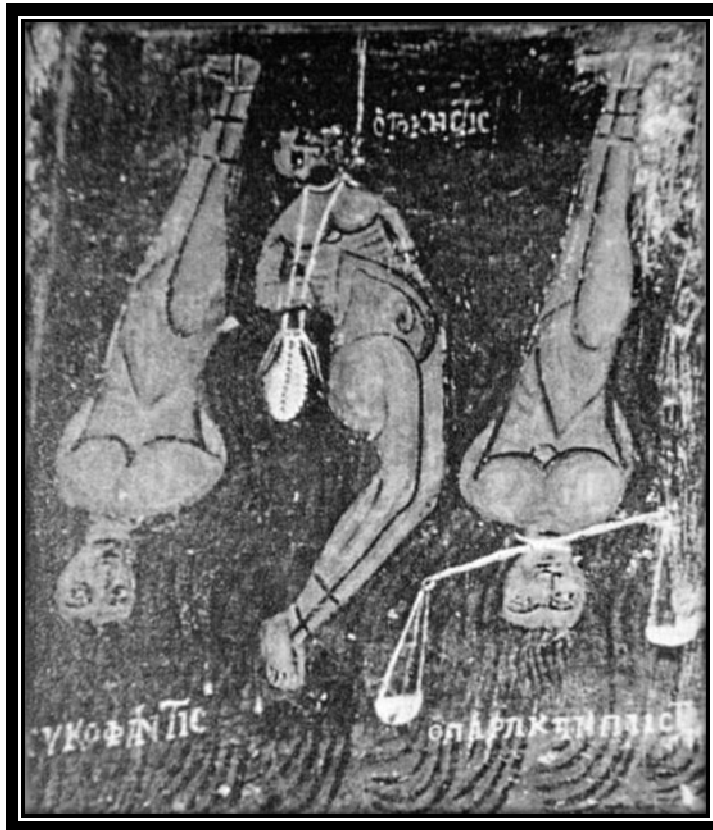

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

Αντιλήψεις για τον έντοκο δανεισμό στην ύστερη βυζαντινή περίοδο

Σωτηρίου Αθανάσιος
Α.Μ.: 587

Διπλωματική εργασία με επιβλέπουσα την καθηγήτρια Τόνια Κιουσοπούλου

Ρέθυμνο 2015

Αντιλήψεις για τον έντοκο δανεισμό στην ύστερη βυζαντινή περίοδο

Σωτηρίου Αθανάσιος

Εικόνα εξωφύλλου: λεπτομέρεια από πίνακα 81β «Τμήμα εκ της Μελλούσης Κρίσεως: Ὁ συκοφάντης, ὁ τοκιστής, ὁ παρακρατῶν (:;)» από Πελεκανίδης Στυλιανός, *Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1953

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Βυζαντινές Σπουδές» του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ολοκληρώνοντάς την, νοιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας που μου παρείχε τη στήριξη και τα εφόδια για να σπουδάσω με τους καλύτερους δυνατούς όρους. Παράλληλα, πρέπει να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην καθηγήτρια Τόνια Κιουσοπούλου για την αμέριστη συμπαράσταση και τη βοήθεια που μου προσέφερε σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Ευχαριστίες οφείλω και στα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς επιτροπής, τον καθηγητή Χρήστο Χατζηιωσήφ και τον επίκουρο καθηγητή Δημήτρη Κυρίτση που με τις παρατηρήσεις τους με βοήθησαν ουσιαστικά να φέρω σε πέρας αυτό το έργο.

Πέρα, όμως, από τους καθηγητές μου νοιώθω την επιθυμία να ευχαριστήσω εδώ και τους ανθρώπους που ήταν δίπλα μου όλο αυτό το διάστημα. Ευχαριστώ, λοιπόν, την Κάρμεν Βουρβαχάκη, τον Δημήτρη Κούλο, τον Ηλία Κολοβό, τον Τάσο Τζιτζίκιο και τον Νίκο Τσιβίκη καθώς οι πολύωρες συζητήσεις μαζί τους συνέβαλλαν καθοριστικά στην ολοκλήρωση της εργασίας μου. Τέλος, ευχαριστώ πραγματικά την οικογένειά μου για την απόλυτη συμπαράσταση που μου παρείχε τόσο σε ηθικό όσο και σε υλικό επίπεδο.

Θανάσης Σωτηρίου

Φλεβάρης 2015

Ρέθυμνο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	σελ. 3
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α΄ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ	σελ. 15
ΘΕΟΛΗΠΤΟΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ.....	σελ. 25
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΛΑΜΑΣ	σελ. 34
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ.....	σελ. 43
ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΓΛΑΒΑΣ	σελ. 53
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σελ. 62
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σελ. 73

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε διάφορα σημεία της Καινής Διαθήκης όταν πρέπει να περιγραφεί η Κόλαση και, μάλιστα, να τονιστεί η τιμωρία που περιμένει τους αμαρτωλούς αναφέρεται: *ἐκεῖ ἔσται ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων*.¹ Τα ίδια λόγια χρησιμοποιεί ο Νικόλαος Καβάσιλας, ένας εκκλησιαστικός λόγιος του 14^{ου} αιώνα, για να περιγράψει τον τοκισμό, μια οικονομική πρακτική που, σύμφωνα με την *κατὰ τοκίζόντων* πραγματεία του, συνδέεται άμεσα με το *αἰώνιον πῦρ*.² Αν η αρνητική αντιμετώπιση του έντοκου δανεισμού από έναν άνθρωπο της Εκκλησίας είναι λίγο έως πολύ αναμενόμενη, η συγγραφή μιας ολόκληρης πραγματείας εναντίον του είναι κάτι που ξεφεύγει από τα καθιερωμένα αφού παρόμοιο κείμενο είχε να εμφανιστεί στη βυζαντινή γραμματεία για περίπου δέκα αιώνες.³ Αυτή η «πρωτοβουλία» του Καβάσιλα φαίνεται ότι δεν ήταν κάτι μεμονωμένο καθώς διάσπαρτες αρνητικές αναφορές στον τόκο βρίσκουμε και σε άλλα κείμενα της υστεροβυζαντινής εποχής. Το γεγονός αυτό, αν συνδυαστεί με τις αλλαγές που γνώρισε η βυζαντινή κοινωνία εκείνη την περίοδο, γεννά μια σειρά σκέψεων, τις οποίες θα προσπαθήσω να παρουσιάσω στις επόμενες σελίδες.

Οι άξονες πάνω στους οποίους κινήθηκα είναι δύο. Πρώτον, η παραδοχή ότι στον βυζαντινό κοινωνικό σχηματισμό η ιδεολογία έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην αναπαραγωγή του συστήματος⁴ και δεύτερον, το δεδομένο ότι στην υστεροβυζαντινή κοινωνία συντελούνταν αλλαγές και ανακατατάξεις σε όλα τα επίπεδα. Οι αλλαγές αυτές είχαν πυροδοτηθεί από τη λατινική κατάκτηση του 1204 και τον

¹ Βλ. ενδεικτικά: Ματθ. 8,12· Ματθ. 13,50· Ματθ. 22,13 και Λουκ. 13,28.

² Νικολάου τοῦ Καβάσιλα, «Λόγος κατὰ Τοκίζόντων», *PG* 150, στ. 727-750, εδώ στ. 733.

³ Laiou E. Angeliki, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», *DOP* 57 (2003), σελ. 213.

⁴ Για τον ρόλο της ιδεολογίας στην κοινωνία της Μεσαιωνικής Δύσης βλ. μεταξύ άλλων και Duby George, «Κοινωνική ιστορία και ιδεολογία των κοινωνιών», George Duby, *Μεσαιωνική Δύση: Κοινωνία και Ιδεολογία*, μτφρ. Οντέν Βαρών και Ρίκα Μπενβενίστε, Αθήνα 1988, 65-94

κατακερματισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σε διάφορα λατινικά ή «ελληνικά» κράτη μικρής κλίμακας.⁵ Στον οικονομικό τομέα, η μόνιμη εγκατάσταση των Λατίνων στην ανατολική Μεσόγειο είχε δημιουργήσει ένα πυκνό δίκτυο ανταλλαγών, στο οποίο κυριαρχούσαν οι Ιταλοί έμποροι. Στο δίκτυο αυτό βασικό ρόλο έπαιζαν οι θαλάσσιες μεταφορές και τα λιμάνια καθώς από εκεί προωθούνταν πρώτες ύλες, σιτηρά και ασιατικά προϊόντα πολυτελείας στη Δύση ενώ εισάγονταν υφάσματα και βιοτεχνικά προϊόντα από την Ευρώπη.⁶

Η ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (1261), δεν επηρέασε ουσιαστικά το παραπάνω «μεσογειακό εμπορικό σύστημα» αφού η πολιτική ήττα των Λατίνων δεν συνοδεύτηκε από οικονομικό περιορισμό των Ιταλών εμπόρων. Οι Παλαιολόγοι διατήρησαν την πολιτική των προνομίων, κυρίως προς τους Γενοβέζους και τους Βενετούς, οι οποίοι συνέχισαν να οικειοποιούνται τους υπάρχοντες οικονομικούς πόρους και να ελέγχουν τόσο τα κεφάλαια όσο και τα μέσα επικοινωνίας και διακίνησης.⁷ Παράλληλα, βέβαια, και υποστηρικτικά στο παραπάνω «διεθνές» εμπορικό σύστημα υπήρχαν και δευτερεύοντα τοπικά εμπορικά δίκτυα, στα οποία συμμετείχαν ντόπιοι έμποροι. Οι άνθρωποι αυτοί είχαν συγκεκριμένα όρια και ήταν απόλυτα εξαρτημένοι από το ιταλικό εμπόριο. Αρχικά, οι δραστηριότητές τους περιορίζονταν στην εμπορευματοποίηση της ντόπιας αγροτικής παραγωγής και στη μικρής κλίμακας τοπική βιοτεχνία⁸ όμως, σταδιακά, η συνεργασία με τους Ιταλούς και η εντατικοποίηση του εμπορίου τους βοήθησαν να επεκτείνουν τον χώρο δράσης και τις επιχειρηματικές πρακτικές τους. Έτσι, στις πηγές μας, ιδιαίτερα μετά τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, εμφανίζονται βυζαντινοί επιχειρηματίες με μεγάλες περιουσίες, που συνδύαζαν το εμπόριο προϊόντων με το εμπόριο του χρήματος.⁹

⁵ Laiou Angeliki και Morrisson Cecile, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, μτφρ: Δημήτρης Κυρίτσης, Αθήνα 2011, σελ. 236.

⁶ Day John, «Το εμπόριο στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα κατά τον Μεσαίωνα», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Β', σελ. 613-623 και Laiou - Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, σελ. 281-290.

⁷ Laiou – Thomadakis Angeliki, «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth – Fourteenth Centuries», *DOP* 34/35 (1980/1981), σελ. 177-222.

⁸ Λόγω της πλήρους επικράτησης των Ιταλών στο μεσογειακό εμπορικό σύστημα, τα βυζαντινά προϊόντα μεταποίησης κλήθηκαν να ανταγωνιστούν τα εισαγόμενα με δυσμενείς όρους. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε μείωση της κλίμακα παραγωγής και συρρίκνωση του γεωγραφικού χώρου κατανομής τους. Laiou - Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, σελ. 257 και Matschke Klaus-Peter, «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Β', Αθήνα 2006, σελ. 561-563.

⁹ Laiou, «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System», σελ. 187-210· Laiou - Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, σελ. 294-300 και Matschke, «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα», σελ. 578-603. Παράδειγμα αυτού του είδους εμπόρου είναι οι επενδυτές Φραγκόπουλος και Βασιλικός που είχαν συνάψει *συντοφία* προκειμένου να μεταβούν από την Αδριανούπολη στα Κέλια και να δανείσουν στους εκεί εμπόρους σιτηρών με την προϋπόθεση ότι θα πληρώνονταν με διάφορο στην Κωνσταντινούπολη, *ό.π.π.*, σελ. 592.

Οι αλλαγές στην οικονομία επέφεραν ανακατατάξεις και στο βυζαντινό εποικοδόμημα. Μέχρι τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας βρισκόταν η αριστοκρατία, η ηγετική τάξη που μονοπωλούσε την πολιτική εξουσία και βάσιζε την οικονομική και ιδεολογική της ισχύ στη γη και τα αξιώματα.¹⁰ Ακολουθούσαν οι *μέσοι*, η εμπορική τάξη που αποτελούσε το μεσαίο στρώμα μεταξύ των αριστοκρατών και του *δήμου* και τον ενδιάμεσο κρίκο μεταξύ του Βυζαντίου και των Ιταλών εμπόρων. Ήταν έμποροι, τραπεζίτες και караβοκύρηδες που συγκροτούσαν μια διακριτή κοινωνική ομάδα με συνείδηση της διαφορετικότητάς της και ισχυρή οικονομική παρουσία.¹¹ Τέλος, μετά τους γαιοκτήμονες και τους πλούσιους εμπόρους, έρχονταν οι άνθρωποι της χειρωνακτικής εργασίας και οι μικρής κλίμακας έμποροι και τεχνίτες.¹² Αυτή η κοινωνική ισορροπία αμφισβητήθηκε όταν οι οικονομικά και κοινωνικά ισχυροί έμποροι διεκδίκησαν μέρος της εξουσίας.¹³ Το φαινόμενο αυτό μπορεί να εντοπιστεί στη συμμετοχή των *μέσων* στα διοικητικά όργανα επαρχιακών πόλεων και στην ενισχυμένη και κρίσιμη θέση που είχε ο *δήμος* ως συλλογικότητα στις εξελίξεις κατά τον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού και Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1341-1354).¹⁴

Ο παραπάνω εμφύλιος ξέσπασε ως διαμάχη μεταξύ δύο ομάδων της ηγετικής τάξης που διεκδικούσαν την εξουσία μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄. Από τη μία, βρισκόταν η Αντιβασιλεία, δηλαδή η χήρα του Ανδρόνικου και μητέρα του ανήλικου διαδόχου μαζί με τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα και τον *μέγαν δοῦκα* Αλέξιο Απόκαυκο· και από την άλλη, ήταν ο Ιωάννης Καντακουζηνός, πάμπλουτος γαιοκτήμονας και μέλος της υψηλής αριστοκρατίας. Στην εξέλιξη της

¹⁰ Ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας της περιόδου ήταν η Εκκλησία και ιδιαίτερα τα μοναστήρια. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1321 η μονή Μεγίστης Λαύρας κατείχε περίπου 185.000 στρέμματα γης. Βλ. σχετικά Laiou - Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, σελ. 245 και Σμυρλής Κωστής, «Τα μοναστήρια στο Ύστερο Βυζάντιο. Οικονομικός ρόλος και σχέσεις με το κράτος (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)», Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια. Οικονομία και πολιτική. Από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο 2011, σελ. 53-68.

¹¹ Oikonomides Nicolas, «Byzantium between east and west (XIII-XV cent.)», J. D. Howard – Johnston (επιμ.), *Byzantium and the West c. 850 - c. 1200. Proceedings of the XVIII Spring Symposium of Byzantine Studies. Oxford 30th March – 1st April 1984*, Amsterdam 1988, 327-328· Κιουσοπούλου Τόνια, *Βασιλεύς ή οικονομός. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Αλωση*, Αθήνα 2007, σελ. 42-57· Laiou - Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, σελ. 279.

¹² Για περιγραφές αυτών των κατώτερων στρωμάτων, βλ. παρακάτω: ιε΄ ομιλία του Γρηγόριου Παλαμά (σημ. 170)· Ισίδωρος Γλαβάς, (σημ 269) και Sevchenko Ihor, «Alexios Makrembolites and his "Dialogue between the rich and the poor"», *Zbornik radova Vizantoloskog instituta* 6 (1960), σελ. 210.

¹³ Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, οι *μέσοι* λογίζονταν ως μια κοινωνικά ισχυρή ομάδα. Βλ. Κιουσοπούλου Τόνια, «Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στους εμπόρους κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (14^{ος} – 15^{ος} αι.)», *Τα Ιστορικά* 20 (1994), σελ. 20-21.

¹⁴ Κιουσοπούλου Τόνια, *Οι «Αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον Ελλαδικό χώρο (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2013, σελ. 89-92, 101-104 και 111-121.

σύγκρουσης οι δύο πλευρές ακολούθησαν διαφορετική στρατηγική συμμαχιών και η κοινωνία διαιρέθηκε: ο Καντακουζηνός αναζήτησε ερείσματα ανάμεσα στους πλούσιους και δυνατούς αριστοκράτες, ενώ η Αντιβασιλεία συμμάχησε με τον *δήμον* και τους *μέσους*.¹⁵ Έτσι, σε μια σειρά πόλεων της Μακεδονίας και της Θράκης οι άνθρωποι της αγοράς και του λιμανιού στασίασαν εναντίον των αριστοκρατών, υποστηρίζοντας τη δυναστεία των Παλαιολόγων.¹⁶ Γρήγορα, λοιπόν, η δυναστική σύγκρουση απέκτησε και ταξικές διαστάσεις που μπορούμε να τις εντοπίσουμε τόσο στην εναντίωση των εμπορών της Κωνσταντινούπολης στα σχέδια του Καντακουζηνού¹⁷ όσο και στο πρόγραμμα του Απόκαυκου να ιδρύσει ένα ναυτικό κράτος που θα υπηρετούσε τα συμφέροντα των εμπορών και θα χρησιμοποιούσε την αριστοκρατική και μοναστική περιουσία για τις ανάγκες της άμυνας.¹⁸ Αποκορύφωμα της παραπάνω σύγκρουσης ήταν η περίπτωση της Θεσσαλονίκης, στην οποία οι Ζηλωτές, που βάσιζαν τη δύναμή τους στο ναυτικό στοιχείο και είχαν τη στήριξη του Αλέξιου Απόκαυκου, σκότωσαν πολλούς από τους ισχυρούς της πόλης και αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν την κεντρική κυβέρνηση όταν ο Καντακουζηνός επικράτησε στην πρωτεύουσα.¹⁹

¹⁵ Καντ., τ. II, σελ. 180-181: *σχεδὸν γάρ τοι εἰς δύο διήρητο τὰ τῶν πολιτειῶν, καὶ οἱ μὲν ὀλίγοι τὰ Καντακουζηνοῦ τοῦ βασιλέως ἔδρων, οἱ δῆμοι δὲ ὑπὸ τῶν στασιαστῶν ἀγόμενοι καὶ τῶν ἀπόρων, τὰ βασιλίδος ἤροῦντο μᾶλλον. κρείττους δὲ οἱ πολλοὶ πανταχοῦ γινόμενοι, διέφθειρον τοὺς δυνατοὺς, καὶ σὺγκυσις δεινὴ καὶ ἀταξία τὰς πόλεις κατεῖχεν.* Στην αντίληψη του Καντακουζηνού οι *μέσοι* ανήκαν στον *δήμον*. Για το περιεχόμενο του όρου *δήμος* στην *Ιστορία* του Καντακουζηνού βλ. Κιουσοπούλου, *Οἱ «Αόρατες» Βυζαντινές πόλεις στον Ελλαδικό χώρο*, σελ. 89-92.

¹⁶ Laiou - Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, σελ. 279-280.

¹⁷ Ο Καντακουζηνός, το 1347, συγκάλεσε *κοινήν ἐκκλησίαν* στην Κωνσταντινούπολη για να ζητήσει από τους *ἐμπορευομένους* να συνεισφέρουν οικονομικά στη συντήρηση του στρατού. Αυτοί, με επικεφαλής τους αργυραμοιβούς (*ἐκ τῶν ἐν ἐργαστηρίοις ἐμπορευομένων ἀργυραμοιβῶν*), αρνήθηκαν. Καντ. τ. III, σελ. 33-43, ειδ. σελ. 40-41.

¹⁸ Καντ., τ. II, σελ. 537· Laiou Angeliki, «The Palaiologoi and the world around them (1261–1400)», Jonathan Shepard (επιμ.), *The Cambridge history of the Byzantine Empire c. 500–1492*, Cambridge 2008, σελ. 823.

¹⁹ Βλ. Barker John, «Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses», *DOP* 57 (2003), σελ. 16-21 και 29-33. Η Αγγελική Λαΐου εντάσσει την εξέγερση των Ζηλωτών στην «*ιστορία των εξεγέρσεων και αστικών επαναστάσεων που έλαβαν χώρα σε όλη τη Δυτική Ευρώπη*», Laiou - Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, σελ. 280. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο Νικός Οικονομιδής στο «Byzantium between east and west (XIII-XV cent.)», σελ. 328. Ο Δημήτριος Κυρίτσης προτείνει τη σύνδεση των εξεγέρσεων των κατοίκων των πόλεων (*urban populace*) και με την άνοδο της τιμής των σιτηρών, Kyritses Demetrios, «Revolts in Late Byzantine cities. Is a reappraisal possible?», Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οἱ Βυζαντινές Πόλεις 8^{ος}-15^{ος} αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 263-275. Ο Χρήστος Μαλατράς θεωρεί την εικόνα της κοινωνικής σύγκρουσης «*παραπλανητική*» και υποστηρίζει ότι οι *ταραχές* ήταν μέρος ενδοαριστοκρατικών τυχודιωκτικών συγκρούσεων. Μαλατράς Χρήστος, «Ο μύθος των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντιακά* 30 (2012-2013), σελ. 229-242. Τέλος, ο Τηλέμαχος Λουγγής χαρακτηρίζει το κίνημα των Ζηλωτών ταξική εξέγερση του «*λαού*» της πόλης ενάντια στη φεουδαρχική αριστοκρατία και σημειώνει ότι «*οι Ζηλωτές δεν θα πρέπει να θεωρηθούν εκφραστές των συμφερόντων της εμπορικής και επαγγελματικής élite*», Λουγγής Τηλέμαχος, *Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας*, τ. Β' (1204-1453), Αθήνα 2011, σελ. 126-133.

Παρά τη νίκη του Καντακουζηνού, ο εμφύλιος πόλεμος, σε μια προοπτική χρόνου, άλλαξε ριζικά την αριστοκρατία ως κοινωνική ομάδα. Η καταστροφή της υπαίθρου και οι πολεμικές επιχειρήσεις των Σέρβων και των Τούρκων, που κατά διαστήματα χρησιμοποιήθηκαν ως σύμμαχοι και από τις δύο πλευρές, συρρίκνωσαν τη βυζαντινή επικράτεια, αποδιοργάνωσαν τη γεωργική παραγωγή και μείωσαν τον αγροτικό πληθυσμό, υποσκάπτοντας τα θεμέλια της φεουδαρχικής ισχύος.²⁰ Παράλληλα, το χρεοκοπημένο και αποδιάρθρωμένο κράτος αδυνατούσε να συντηρήσει τον διοικητικό του μηχανισμό. Έτσι, οι αριστοκράτες, αν και επικράτησαν πολιτικά, εξουθενώθηκαν οικονομικά και αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα παλαιά πρότυπα, αναζητώντας έσοδα μακριά από τη γη και τα αξιώματα.²¹ Προσαρμόστηκαν, λοιπόν, στα νέα δεδομένα και ενεπλάκησαν τόσο συστηματικά στις εμπορικές επιχειρήσεις που ο διαχωρισμός τους από τους μέσους δεν είχε πια καμία σημασία.²² Ταυτόχρονα, η πολεμική αναστάτωση επηρέασε και το άλλο άκρο της κοινωνίας αφού προκάλεσε την κάθετη πτώση του βιοτικού επιπέδου των κατώτερων οικονομικά στρωμάτων. Η πολιτική αναταραχή και η ενδημική ανασφάλεια ανάγκασαν μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού να καταφύγει στις πόλεις, οι οποίες αδυνατούσαν να τους εξασφαλίσουν την αναπαραγωγή τους. Οι πηγές τονίζουν την οξυμένη διαίρεση μεταξύ πλούσιων και φτωχών ενώ είναι γεμάτες με περιγραφές ανέχειας, εξαθλίωσης, εκμετάλλευσης και κοινωνικής έντασης.²³

²⁰ Χαρακτηριστικό της πλήρους αποδιάρθρωσης της αγροτικής οικονομίας και της απαξίωσης της γης ως πλουτοπαραγωγικής πηγής είναι ότι τον 15^ο αιώνα σταμάτησε να φορολογείται. Laiou - Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, σελ. 254-255. Για τη συζήτηση του αν η βυζαντινή κοινωνία μπορεί να θεωρηθεί φεουδαρχική βλ. Harvey Alan, *Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο. 900-1200*, μτφρ. Ελένη Σταμπόγλη, Αθήνα 1997, σελ. 27-36· Σβορώνος Νικόλαος, «Το πρόβλημα της βυζαντινής φεουδαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', Αθήνα 1979, σελ. 72-73· Laiou Angeliki, «In search of the Byzantine Economy: Assumptions, Methods and Models of Social and Economic History», Jacqueline Hamesse (επιμ), *Bilan et Perspectives des Études Médiévales en Europe*, Louvain-la-Neuve 1995, σελ. 43-64 και Patlagean Évelyne, *Ο Ελληνικός Μεσαίωνας. Βυζάντιο, 9^{ος}-15^{ος} αιώνας*, μτφρ: Δέσποινα Λαμπαδά, Αθήνα 2014, σελ. 29-85.

²¹ Oikonomides Nicolas, *Hommes d'affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)*, Montréal – Paris 1979· Λαΐου Αγγελική, «Στο Βυζάντιο των Παλαιολόγων: Οικονομικά και πολιτιστικά φαινόμενα», *Ευφρόσυνον: αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη*, τ. 1, Αθήνα 1991, σελ. 283-294 και Κυρίτσης Δημήτρης, «Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και το τέλος του βυζαντινού πολιτισμού», Τόνια Κιουσοπούλου (επιστημονική επιμέλεια), *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο 2005, σελ. 169.

²² Oikonomides, «Byzantium between east and west (XIII-XV cent.)», σελ. 328-329· Laiou, «The Palaiologoi and the world around them (1261-1400)», σελ. 830· Laiou - Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, σελ. 279 και Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος*, σελ. 52-57.

²³ Laiou, «The Palaiologoi and the world around them (1261-1400)», σελ. 822· Κωνσταντέλος Ιω. Δημήτριος, *Πενία, Κοινωνία και Φιλανθρωπία στον Μεταγενέστερο Μεσαιωνικό Ελληνικό Κόσμο*, μτφ: Αθανασία Κοντογιαννακοπούλου, Θεσσαλονίκη 1994 σελ. 20-49· Sevcenko Ihor, «The Decline of Byzantium seen through the eyes of its intellectuals», *DOP* 15 (1961), σελ. 172-173 και του ίδιου, «Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century», *Actes du XIVe Congrès international des Etudes byzantines, Bucarest 1971*, v. I, Bucharest 1974 σελ. 85. Ενδεικτικά, ο Γρηγόριος Παλαμάς

Εντός αυτού του πλαισίου οικονομικών, κοινωνικών και ιδεολογικών ανακατατάξεων αναπτύχθηκαν οι περί τόκου αντιλήψεις που θα μελετήσουμε. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να τονίσουμε ότι μεταξύ των σύγχρονων ιστορικών δεν υπάρχει συμφωνία για την αυτονομία των οικονομικών φαινομένων στις προβιομηχανικές κοινωνίες ούτε είναι ξεκάθαρος ο βαθμός που η ιδεολογία επηρέαζε την οικονομική πρακτική.²⁴ Σε ότι έχει να κάνει με τους Βυζαντινούς, η σκέψη τους γύρω από τα φαινόμενα που σήμερα αποκαλούμε «οικονομικά» ήταν μια μεσαιωνική σύνθεση του ρωμαϊκού δικαίου, της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας και της χριστιανικής πατερικής διδασκαλίας. Στις αντιλήψεις τους συνυπήρχε η θεωρητική ευαγγελική και πατερική επιταγή περί απάρνησης του πνευματικά επικίνδυνου επίγειου πλούτου, οι αρχαίες αντιλήψεις για την αυτάρκεια και η ρωμαϊκή νομοθεσία που εγγυόταν την αρχή της ελεύθερης διαπραγμάτευσης. Στον τομέα που μας απασχολεί, δηλαδή στην αγορά και στις συναλλαγές, περιορισμούς έβαζαν κάποιες γενικές θέσεις περί δικαίου (*δικαία άξια*, *δικαία τιμή* και *δίκαιον κέρδος*), στις οποίες έδινε συγκεκριμένο περιεχόμενο η εκάστοτε αυτοκρατορική πολιτική. Στην υστεροβυζαντινή περίοδο, οι επεμβάσεις του κράτους υπέρ της κοινωνικής δικαιοσύνης και του ελέγχου των τιμών είχαν περιοριστεί σημαντικά και το κέρδος του εμπόρου θεωρούταν ανταμοιβή για την εργασία και τους κινδύνους που διέτρεχε.²⁵

Η παραπάνω γενική αρχή συνύπαρξης της ελεύθερης δράσης και της κοινωνικής/οικονομικής δικαιοσύνης παρατηρείται και στο ζήτημα του έντοκου δανεισμού. Η σύγκρουση μεταξύ της οικονομικής ανάγκης για ρευστό -είτε αφορά πόρους για επιχειρηματικές δραστηριότητες είτε «καταναλωτικά» δάνεια-, και της χριστιανικής καταδίκης της κερδοσκοπίας οδήγησε στη διαμόρφωση δύο

αναφέρει ότι *οί πλείστοι* των Θεσσαλονικέων ήταν τόσο *πτωχοί* που δεν είχαν ούτε ένα *ἀργύριον* (Γρηγόριος Παλαμάς, «Όμιλία ΞΒ΄, Τῆ πεντεκαιδεκάτῃ Κυριακῇ τοῦ Λουκᾶ ὑπόθεσιν ἔχουσα τὴν τοῦ ἀρχιτελώνου Ζακχαίου διόρθωσιν καὶ σωτηρίαν. Ἐν ἧ καὶ κατὰ φιλαργυρίας», *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 11, *Όμιλίες (ΜΓ΄-ΞΓ΄)*, εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια: Παναγιώτης Χρήστου, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 79] Θεσσαλονίκη 1986, §11, σελ. 580) ενώ ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης, περιγράφοντας τη βυζαντινή κοινωνία, σημειώνει ότι *σχεδὸν πάντες* ήταν *εἴλωτες καὶ τρισαιχιμάλωτοι*. Sevcenko, «Alexios Makrembolites and his “Dialogue between the rich and the poor”», σελ.213.

²⁴ Laiou Angeliki, «Methodological questions regarding the economic history of Byzantium», *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* 39 (2001/2002), 9-22· Λαΐου Αγγελική, «Οικονομικές και μη οικονομικές ανταλλαγές», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Β΄, Αθήνα 2006, σελ. 447-469 και της ίδιας, «Κοινωνική Δικαιοσύνη: τὸ Συναλλάττεσθαι καὶ τὸ Εὐήμερεῖν στὸ Βυζάντιο», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 79 (1999), 106-134. Για τη σημασία των νοητικών δομών βλ. Λε Γκοφ Ζακ, *Το πουγκί και η ζωή. Οικονομία και θρησκεία στον Μεσαίωνα*, μτφρ. Νικόλαος Γκοτσίνας, Αθήνα 2003, σελ. 86 και Hendy Michael, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985, σελ. 600.

²⁵ Λαΐου Αγγελική, «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Γ΄, Αθήνα 2006, σελ. 329-348.

προσεγγίσεων επί του θέματος. Από τη μία, η αστική νομοθεσία αποδεχόταν τον τοκισμό αλλά έθετε συγκεκριμένα όρια ως προς το ύψος των επιτοκίων και από την άλλη, το Εκκλησιαστικό Δίκαιο τον καταδίκασε, απαγορεύοντάς τον ρητά και επί ποινή καθαιρέσεως μόνο στους κληρικούς.²⁶ Η εκκλησιαστική απαγόρευση εκκινούσε από τη σκέψη των πατέρων του 4^{ου} αιώνα, οι οποίοι, ακολουθώντας την Αγία Γραφή και την αριστοτελική φιλοσοφία, καταδίκασαν με δριμύτητα την τοκοληψία ως πρακτική αντίθετη στις αρχές της χριστιανικής πίστης.²⁷ Θεωρούσαν τον τόκο μεγάλη αμαρτία και κοινωνική πληγή και βασικό τους μέλημα ήταν η υπεράσπιση των φτωχών που δανείζονταν από ανάγκη.²⁸ Στην επιχειρηματολογία τους, έδιναν έμφαση στη στειρότητα του χρήματος και στην απουσία εργασίας από τη μεριά του τοκιστή όμως, η ρητορική τους περιοριζόταν σε διδαχές που δεν αμφισβητούσαν την ισχύ του αστικού δίκαιου, ούτε ζητούσαν τη διεύρυνση της

²⁶ Κανών Ι΄ της ἐν Τρούλλῳ: «Ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, τόκοις, ἢ τὰς λεγομένας ἑκατοστὰς λαμβάνων, ἢ παυσάσθω, ἢ καθαιρείσθω» (Ράλλης Γεώργιος και Ποτλῆς Μιχαήλ, *Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν Κανόνων τῶν τε Ἁγίων καὶ Πανευφήμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος Ἁγίων Πατέρων*, τ. Β΄, σελ. 328). Βλ. ἐπίσης: κανὼν ΜΔ΄ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (ὄπ.π., τ. Β΄, σελ. 59), κανὼν ΙΖ΄ της ἐν Νικαίᾳ (ὄπ.π., τ. Β΄, σελ. 151), κανὼν Δ΄ της ἐν Λαοδικείᾳ (ὄπ.π., τ. Γ΄, σελ. 174-175), κανὼν Ε΄ της ἐν Κερθραγένη (ὄπ.π., τ. Γ΄, σελ. 306), κανὼν ΙΔ΄ Μεγάλου Βασιλείου (ὄπ.π., τ. Δ΄, σελ. 134-135) καὶ κανὼν ΣΤ΄ Γρηγορίου Νύσσης (ὄπ.π., τ. Δ΄, σελ. 321). Laiou Angeliki, «God and Mammon: Credit, trade, profit and the canonists», Ν. Οικονομίδης (επιμ.), *Το Βυζάντιο κατὰ τὸν 12^ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1991, σελ. 266, σημ. 14 καὶ Congourdeau Marie-Helene, «Nicolas Cabasilas et son discours sur les intérêts», C. Gastgeber, C. Messis, D.I. Murešan καὶ F. Ronconi (επιμ.), *Pour l'amour de Byzance. Hommage à Paolo Odorico*, Frankfurt am Main 2013, σελ. 74-78.

²⁷ Ο τοκισμὸς καταδικάζεται σαφέστατα σε πέντε σημεία της Παλαιᾶς καὶ της Καινῆς Διαθήκης: Ἐξοδος, ΚΒ΄:25· Λευϊτικόν, ΚΕ΄:35-37· Δευτερονόμιον, ΚΓ΄:20-21· Ψαλμὸς ΙΔ΄· Ἰεζεκιήλ, ΙΗ΄:13· Λουκάς, ΣΤ΄:34-35. Λε Γκοφ Ζακ, *Το πονγί καὶ ἡ ζωή*, σελ. 25-28 καὶ Laiou Angeliki, «The Church, Economic Thought and Economic Practice», Robert F. Taft (επιμ.), *The Christian East. Its Institutions and Its Thought. A Critical Reflection. Papers of the International Scholarly Congress for the 75th Anniversary of the Pontifical Oriental Institute Rome, 30 May – 5 June 1993*, Roma 1996, σελ. 441-442.

²⁸ Βλ. ενδεικτικά: Βασίλειος Καισαρείας, «Ὁμιλία εἰς τὸ ρητὸν τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ “καθελὼ μου τὰς ἀποθήκας, καὶ μείζονας οἰκοδομήσω” καὶ περὶ πλεονεξίας», *Βασιλείου Καισαρείας τοῦ Μεγάλου ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 6: *Ὁμιλίας καὶ Λόγοι*, εἰσαγωγή – μετάφραση – σχόλια: Βασίλειος Ψευτόγκας, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 5] Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 322-349· του ἴδιου, «Ὁμιλία ρηθεῖσα ἐν λιμῷ καὶ ἀνῆμῳ», *Βασιλείου Καισαρείας τοῦ Μεγάλου ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 7: *Ὁμιλίας καὶ Λόγοι*, εἰσαγωγή – μετάφραση – σχόλια: Βασίλειος Ψευτόγκας, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 7], Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 126-161· του ἴδιου, «Ὁμιλία εἰς μέρος τοῦ ΙΔ΄ Ψαλμοῦ καὶ κατὰ τοκίζοντων», *Βασιλείου Καισαρείας τοῦ Μεγάλου ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 5: *Ὁμιλίας εἰς ψαλμοὺς*, εἰσαγωγή – μετάφραση – σχόλια: Σοφία Καρακασίδου, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 12] Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 72-95· Γρηγόριος Νύσσης, «Ἐξηγήσεις ἀκριβῆς εἰς τὸν Ἐκκλησιαστικὸν τοῦ Σαλομῶντος, ὁμιλία Δ΄», *Γρηγορίου Νύσσης ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 6: 1. *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν Ψαλμῶν*· 2. *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστικὸν (Ὁμιλίαι Α΄-Η΄)*, εἰσαγωγή – κείμενο – μετάφραση – σχόλια: Ἰγνάτιος Σάκαλης, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 95], Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 376-403 καὶ του ἴδιου, «Κατὰ τοκίζοντων», *Γρηγορίου Νύσσης ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 10: 1. *Ὁμιλίαι δογματικῆς*· 2. *Ὁμιλίαι ἠθικῆς*· 3. *Ὁμιλίαι εορταστικῆς*, εἰσαγωγή – κείμενο – μετάφραση – σχόλια: Ἰγνάτιος Σάκαλης, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 103], Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 264-287.

κανονικής απαγόρευσης και στους λαϊκούς.²⁹ Σε ότι έχει να κάνει με το κοσμικό δίκαιο, βάση της νομοθεσίας περί τόκου αποτελούσε ο Ιουστινιάνειος Κώδικας, ο οποίος καθόριζε το ύψος των επιτοκίων σε ένα εύρος μεταξύ 4-12% ανάλογα με το είδος του δανείου και την κοινωνική θέση των συμβαλλόμενων. Συγκεκριμένα, τον υψηλότερο τόκο (12%) απαιτούσαν τα ναυτοδάνεια, ενώ οι αγρότες πλήρωναν μόνο 4%. Από τη πλευρά των δανειστών, οι ιδιώτες δεν μπορούσαν να πάρουν τόκο πάνω από 6% (για τους συγκλητικούς περιοριζόταν στο 4%), ενώ οι έμποροι και οι επαγγελματίες δανειστές δικαιούνταν μεγαλύτερο (8%).³⁰

Η διάσταση μεταξύ θρησκευτικής και κοσμικής νομοθεσίας στο ζήτημα του τόκου ήταν ένα βυζαντινό παράδοξο. Τα σύγχρονα με το Βυζάντιο κράτη της μεσαιωνικής χριστιανικής Δύσης και της μουσουλμανικής Ανατολής, βασισμένα στα ιερά χριστιανικά κείμενα και στο Κοράνι αντίστοιχα, απαγόρευαν την πρακτική του έντοκου δανεισμού.³¹ Παρόμοια διεύρυνση της απαγόρευσης μπορούμε να εντοπίσουμε και στο κανονικό δίκαιο άλλων ανατολικών Εκκλησιών που δεν ήταν υποχρεωμένες να ακολουθούν τη βυζαντινή αυτοκρατορική νομοθεσία ή βρίσκονταν κάτω από μουσουλμανικό έλεγχο.³² Η έως τώρα έρευνα δεν έχει ερμηνεύσει επαρκώς αυτήν την πρωτοτυπία,³³ όμως γνωρίζουμε ότι σε δύο κρίσιμες χρονικές περιόδους της βυζαντινής ιστορίας, η παραπάνω ισορροπία αμφισβητήθηκε και εμφανίστηκαν «αδιάλλακτες» φωνές που απαίτησαν την καθολική απαγόρευση της τοκοληψίας.³⁴ Η πρώτη περίοδος ήταν αμέσως μετά την εικονομαχία, στον 9^ο αιώνα, όταν ο Βασίλειος

²⁹ Βασίλειος Καισαρείας, «Ὁμιλία εἰς μέρος τοῦ ἸΔ΄ Ψαλμοῦ καὶ κατὰ τοκίζόντων», σελ. 86: *Ὁὐ πάντως νομοθετῶν ταῦτα λέγω, ἀλλ’ ὑποδεικνύς, ὅτι πάντα σοι τοῦ δανείζεσθαι φορητότερα*: βλ. και Laiou, «The Church, Economic Thought and Economic Practice», σελ. 441.

³⁰ Γκόφας Δημήτριος, «Οἱ τόκοι στο Βυζαντινὸ δίκαιο», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Γ΄, Αθήνα 2006, σελ. 299 και Μαριδάκη Καρατζά Όλγα, «Νομικὲς ὀψεις τῆς χρηματοδότησης τοῦ ἐμπορίου», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Γ΄, σελ. 309-326. Κατὰ τὴν Ἀγγελικὴ Λαΐου, ἡ σταθερότητα τῶν τιμῶν τῶν επιτοκίων μέχρι και τὸν 13^ο αἰῶνα μπορεῖ να οφείλεται εκτὸς ἀπὸ τοὺς υλικοὺς και σε ιδεολογικοὺς παράγοντες, ὅπως στὴν ὑπάρξη μιᾶς κοινωνικῆς σταθερᾶς ἢ ἐνὸς «δίκαιου κέρδους» ἀπὸ τὸ κεφάλαιο (ελάχιστη ἀπόδοση): βλ. Λαΐου, «Οικονομικὴ σκέψη και ιδεολογία», σελ. 351-352.

³¹ Βλ. Rodinson Maxime, *Ἰσλάμ και καπιταλισμός*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα 1980, σελ. 73-80· Le Goff Jacques, «The Usurer and Purgatory», *The Dawn of Modern Banking*, New Haven – London 1979, 25-52. Για μιᾶ ἐπισκόπηση τοῦ θέματος σε ὅτι ἔχει να κάνει με τὸν δυτικὸ μεσαίωνα βλ. Todeschini Giacomo, «Usury in Christian Middle Ages. A Reconsideration of the Historiographical Tradition (1949-2010)», Francesco Ammannati (επιμ.), *Religion and Religious Institutions in the European Economy. 1000-1800*, Firenze 2012, σελ. 119-130.

³² Laiou, «The Church, Economic Thought and Economic Practice», σελ. 448-449

³³ Ἡ Ἀγγελικὴ Λαΐου υποστηρίζει λακωνικὰ ὅτι ἡ ἀντίφαση οφείλεται στὴ «δομὴ τῆς ἐκκλησίας και τὸν ρόλο τῆς στὴν κοινωνία συνολικά», Laiou, «The Church, Economic Thought and Economic Practice», 440: βλ. και Laiou, «God and Mammon: Credit, Trade, Profit and the Canonists», σελ. 266-269. Ὁ Γεράσιμος. Μέριανος τονίζει ὅτι «σε διαφορετικὴ περίπτωση [...] δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει ἡ πιστωτικὴ οικονομία». Μέριανος Γεράσιμος, *Οικονομικὲς ιδέες στο Βυζάντιο τὸν 12^ο αἰῶνα. Οἱ περί οικονομίας ἀπόψεις τοῦ Εὐστάθιου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2008, σελ. 198.

³⁴ Λαΐου, «Οικονομικὴ σκέψη και ιδεολογία», σελ. 351.

Α' ακολούθησε τις επιταγές των πατριαρχών Ταρασίου και Νικηφόρου και επέκτεινε την απαγόρευση του έντοκού δανεισμού και στους κοσμικούς.³⁵ Η δεύτερη περίοδος ήταν η εποχή που μας απασχολεί, ο 14^{ος} αιώνας.

Στο Ύστερο Βυζάντιο γινόταν ευρύτατη χρήση της δυνατότητας δανεισμού από όλες σχεδόν τις κοινωνικές ομάδες.³⁶ Δίπλα στους επαγγελματίες εμπόρους του χρήματος (νομισματολάκτες και δανειστές), οι οποίοι χαρακτηρίζονται στις πηγές ως *δανεισταί, καταλλάκται* ή *ἀργυραμοιβοί*, δάνειζαν οι αριστοκράτες, οι εύποροι αγρότες και, φυσικά, οι έμποροι. Στις πηγές, επαγγελματίες δανειστές εντοπίζονται μόνο στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, όπου έστηναν τους πάγκους τους (*καταλλακτικά τραπέζια*) στους εμπορικούς δρόμους, στις πύλες και τα λιμάνια. Για τις μικρότερες πόλεις δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες όμως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι τοπικές ανάγκες καλύπτονταν από τους εμπόρους.³⁷ Άλλωστε, τον ρόλο αυτό έπαιζαν και οι ντόπιοι γαιοκτήμονες, είτε αυτοί ήταν λαϊκοί είτε μονές.³⁸ Λόγω της φύσης των διαθέσιμων πηγών δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε από κοντά τη δραστηριότητα των δανειστών και το εύρος των εργασιών τους. Όμως, πλάι στους μικροδανειστές, γνωρίζουμε ότι δρούσαν και έμποροι – τραπεζίτες που είχαν προσαρμοστεί στα δεδομένα της «διεθνούς» μεσογειακής αγοράς και διεκπεραιώναν σύγχρονες για την εποχή τους τραπεζικές πράξεις.³⁹

Γενικά, στις προκαπιταλιστικές οικονομίες τα δάνεια συνάπτονταν κυρίως για να καλυφθούν ανάγκες πληρωμής: δανείζονταν είτε οι μικροπαραγωγοί, προκειμένου

³⁵ Γκόφας, «Οι τόκοι στο Βυζαντινό δίκαιο», σελ. 303-304. Η διάταξη καταργήθηκε άμεσα αφού ο διάδοχος του Βασιλείου, Λέων Στ', διαπίστωσε την αδυναμία της ανθρώπινης φύσης και τα τεράστια προβλήματα που δημιούργησε στην οικονομία. Βλ. το πολύ ενδιαφέρον σκεπτικό του νομοθέτη στο Τρωιάνος Σπύρος, *Οι Νεαρές Λέοντος Στ' του Σοφού*, Αθήνα 2007, σελ. 244-245.

³⁶ Το γεγονός ότι το αστικό δίκαιο επέτρεπε τον τοκισμό, εξηγεί γιατί στο Βυζάντιο οι Εβραίοι δεν ταυτίστηκαν με τους τοκογλύφους, όπως συνέβη στη Μεσαιωνική Δύση. Μέριανος, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12^ο αιώνα*, σελ. 198.

³⁷ Matschke Klaus – Peter, «Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Β', Αθήνα 2006, σελ. 169-172. Για τη σύνδεση του μεσαιωνικού εμπόρου με τον τοκισμό βλ. Le Goff, «The Usurer and Purgatory», σελ. 49-50.

³⁸ Κιουσοπούλου, *Οι «Αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο*, σελ. 85-89 και 101. Ο Δημήτριος Κυδώνης, μεταξύ των δυνατοτήτων που είχαν οι κρατικοί αξιωματούχοι αναφέρει και τον δανεισμό. Loenertz Raymond (εκδ.), *Demetrius Cydones: correspondance*, τ. I, Vaticano 1956, σελ. 21. Sevchenko, «Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century», σελ. 90. Τα μεγάλα μοναστήρια της περιόδου λειτουργούσαν ως τράπεζες καθώς παρείχαν τη δυνατότητα φύλαξης χρημάτων και πολύτιμων αντικειμένων ενώ χορηγούσαν και πιστώσεις. Σμυρλής, «Τα μοναστήρια στο Ύστερο Βυζάντιο. Οικονομικός ρόλος και σχέσεις με το κράτος (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)», σελ. 56-57.

³⁹ Matschke, «Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή», σελ. 171-172. Η ύπαρξη βυζαντινών τραπεζιτών που προσέφεραν υπηρεσίες ανάλογες με το εξελιγμένο τραπεζικό σύστημα των Ιταλών (λογαριασμοί όψεως, συναλλαγματικές) γίνεται αμεσότερα αντιληπτή στα τέλη του 14^{ου} αιώνα. Για ένα παράδειγμα από τη δεκαετία του 1360 βλ. παραπάνω, σημ. 9.

να αντιμετωπίσουν επιτακτικές υποχρεώσεις σε περιόδους χαμηλής παραγωγής⁴⁰ είτε οι αριστοκράτες, που αναζητούσαν ρευστό για να καλύψουν διάφορες καταναλωτικές τους συνήθειες. Παράλληλα, βέβαια, χορηγούνταν και δάνεια για παραγωγικούς σκοπούς που συνδέονταν κυρίως με το εμπορικό κεφάλαιο και το θαλάσσιο εμπόριο.⁴¹ Στην περίπτωση του Ύστερου Βυζαντίου, έχουμε να κάνουμε με μια εκρηματισμένη οικονομία όπου, σίγουρα, ένα μέρος των κεφαλαίων δανειζόταν για επιχειρηματικούς σκοπούς, όμως, φαίνεται, ότι οι συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την περίοδο είχαν προκαλέσει μια έκρηξη του καταναλωτικού δανεισμού. Η πολιτική αστάθεια, η ενδημική ανασφάλεια, οι συχνές πολιορκίες και η καταστροφή της υπαίθρου είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην οικονομία και είχαν οδηγήσει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού στην απόλυτη ένδεια. Η επιτακτική ανάγκη για ρευστό και η συνεχής υποτίμηση του νομίσματος ανάγκαζε όχι μόνο τους φτωχούς αλλά ακόμη και μέλη της αριστοκρατίας να δανείζονται με υψηλά επιτόκια για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους.⁴² Το πρόβλημα, που είχε τόσο οικονομικές όσο και κοινωνικές συνέπειες, φαίνεται ότι ήταν τόσο μεγάλο που ανάγκασε τον Ανδρόνικο Γ' να πάρει μέτρα εναντίον του, νομοθετώντας την απαλλαγή από τους τόκους όσων οφειλετών είχαν πληγεί από τις πολεμικές επιχειρήσεις της περιόδου.⁴³

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η υστεροβυζαντινή κοινωνία ήταν αντιμετώπη με μια σειρά σοβαρών αντιφάσεων τόσο στο κοινωνικοπολιτικό όσο και στο οικονομικό επίπεδο. Εντός αυτού του πλαισίου αναδείχθηκαν φωνές που εναντιώθηκαν στον τοκογλυφισμό και επαναδιατύπωσαν ένα αίτημα του 9^{ου} αιώνα: την πλήρη απαγόρευση της τοκοληψίας. Από την έρευνά μας προκύπτει ότι οι φωνές αυτές περιορίζονται χρονικά σε μια περίοδο που ξεκινά στα τέλη του 13^{ου} αιώνα και διαρκεί σχεδόν εκατό χρόνια.

⁴⁰ Κατά τον A. Kazhdan η τοκογλυφία συνδέεται με την ανακατανομή της ακίνητης περιουσίας καθώς στους δανειστές κατέφευγαν κυρίως χωρικοί που αδυνατούσαν να πληρώσουν τους φόρους τους. Γι' αυτό και η «δημόσια εχθρότητα» (*public hostility*) στρεφόταν κυρίως εναντίον δύο κατηγοριών: των φοροεισπρακτόρων και των τοκογλύφων, βλ. Kazhdan Alexander και Constable Giles, *People and power in Byzantium: an introduction to modern Byzantine studies*, Washington 1982, σελ. 150 και Kazhdan Alexander, «USURY», *ODB*, τ. 3, σελ. 2146.

⁴¹ Laiou, «God and Mammon: Credit, trade, profit and the canonists», σελ. 261-262.

⁴² Matschke, «Η Οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή», σελ. 175. Για τις νομισματικές εξελίξεις της εποχής βλ. Laiou και Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, σελ. 300-312 και Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 222. Η γενίκευση του φαινομένου μπορεί να εντοπιστεί σε διάφορα κείμενα όπως, η μαρτυρία του Δημήτριου Κυδώνη για διαπληκτισμούς σχετικά με δανεικά χρήματα και απαιτήσεις τόκων σε μια πόλη της Θράκης του 1346 [Loenertz Raymond (εκδ.), *Demetrius Cydones: correspondance*, τ. I, σελ. 30· βλ. και Matschke, «Η Οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή», σελ. 175] ή τα σχόλια στην *Εξάβιβλο*, από τα οποία προκύπτει ότι στη Θεσσαλονίκη της εποχής υπήρχε ζήτημα υπερτοκογλυφισμού. Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 219-222.

⁴³ Βλ. παρακάτω, σελ. 49-50.

Πιο συγκεκριμένα, σχόλια σχετικά με τον τόκο εντοπίζονται στα κείμενα πέντε εκκλησιαστικών λογίων⁴⁴: στην αλληλογραφία του πατριάρχη Αθανάσιου Α΄ με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, στα κηρύγματα του Θεόληπτου Φιλαδελφείας, στις ομιλίες του Γρηγόριου Παλαμά, στα έργα του Νικόλαου Καβάσιλα και στα κηρύγματα του Ισίδωρου Γλαβά. Κάποιοι τουλάχιστον από τους παραπάνω φαίνεται ότι συμμετείχαν σε κάποιον «δημόσιο διάλογο» σχετικά με τον τόκο,⁴⁵ όμως οι πηγές που έχουμε εντοπίσει περιορίζονται μόνο στη μία πλευρά, δηλαδή, στους πολέμιους του τοκισμού και, μάλιστα, μόνο σε ανθρώπους της Εκκλησίας που καταδικάζουν αυτήν την πρακτική. Το γεγονός αυτό αφήνει ανοικτό το ερώτημα του αν υπήρξαν ή όχι κείμενα είτε έξω από την Εκκλησία είτε υπέρ του τόκου.

Η μελέτη των παραπάνω αντιλήψεων παρουσιάζει μια σειρά δυσκολιών, με πρώτη τη μη συστηματική ενασχόληση των βυζαντινών θεολόγων με φιλοσοφικά ερωτήματα σχετικά με τον τόκο ή το χρήμα.⁴⁶ Αυτή η «αδιαφορία» ή «σιωπή», ίσως εξηγεί το δεύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίσαμε, δηλαδή την απουσία σύγχρονων μελετών πάνω στο ζήτημα. Ο Alexander Kazhdan είχε εντοπίσει την έλλειψη πριν από δεκαετίες, σημειώνοντας την ανάγκη συγγραφής της «ιστορίας της τοκογλυφίας στο Βυζάντιο»⁴⁷ όμως, στον βαθμό που μπορέσαμε να παρακολουθήσουμε την τρέχουσα έρευνα, αυτό δεν έχει γίνει ακόμη. Βέβαια, η συζήτηση έχει εμπλουτιστεί από μια σειρά σημαντικών έργων της Αγγελικής Λαΐου, η οποία ασχολήθηκε συστηματικά με διάφορα ιδεολογικο-οικονομικά ζητήματα,⁴⁸ όμως, τα ερωτήματα

⁴⁴ Χρησιμοποίησα τον όρο «λόγιοι» για να περιγράψω αυτούς που ο I. Sevcenko ονομάζει ως «intellectuals», δηλαδή: «Byzantine producers of preserved intellectual statements, whether original or not, in short, Byzantine writers». Sevcenko, «Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century», σελ. 62. Στα κείμενα που μελετήσαμε θα πρέπει να προστεθεί και η ομιλία *περι δανείου* του πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Κάλλιστου Α΄ (1350-1353 και 1355-1363), την οποία δεν μπόρεσα να συμπεριλάβω καθώς εκδόθηκε αφού είχα ολοκληρώσει τη συγγραφή της εργασίας. Βλ. Παΐδας Κωνσταντίνος, «Μια ανέκδοτη ομιλία *Περί δανείου* του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α΄», *Αντικλήνωρ. Τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, Αθήνα 2013, σελ. 1247-1262.

⁴⁵ Για τη περίπτωση του Νικόλαου Καβάσιλα, βλ. Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 211.

⁴⁶ Η επιλογή αυτή, συνδέεται με την αποδοχή από τη μεριά της Εκκλησίας της ισχύος της αστικής νομοθεσίας για τα ζητήματα του τόκου. Βλ. Laiou, «God and Mammon: Credit, trade, profit and the canonists», σελ. 269 και Κιουσοπούλου, «Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στους εμπόρους κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (14^{ος} – 15^{ος} αι.)», σελ. 31 και 43-44.

⁴⁷ Kazhdan και Constable, *People and power in Byzantium: an introduction to modern Byzantine studies*, σελ. 42.

⁴⁸ Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Λαΐου, «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», σελ. 349, σημ. 55. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, σε δύο από τα άρθρα της, η Λαΐου αναφέρεται και στη στάση των λογίων του 14^{ου} αιώνα απέναντι στον έντοκο δανεισμό. Σ' αυτά υποστηρίζει ότι οι ασταθείς συνθήκες, η γενικευμένη φτώχεια, ο υπερδανεισμός και η παρουσία των δυτικών εμπόρων, που στα συμβόλαιά τους απέφευγαν την αναφορά στον τόκο, έκαναν τους ανθρώπους της εποχής να σκεφτούν πάνω στις αιτίες της καταστροφής και, μεταξύ άλλων ηθικών και πολιτικών ζητημάτων, να ασχοληθούν και με τον

γύρω από την πολεμική ενάντια στον τόκο παραμένουν.⁴⁹ Έτσι, εκκινώντας από τη σκέψη ότι σε περιόδους κρίσεων και αλλαγών στις πολιτικές και υλικές δομές οξύνονται οι ανταγωνισμοί μεταξύ των διάφορων κοινωνικών ομάδων,⁵⁰ θεωρώ ότι η μελέτη των ιδεολογικών τάσεων και των θεωρητικών αντιπαραθέσεων εντός μιας κοινωνίας που μετασχηματίζεται και ταυτόχρονα βρίσκεται σε κρίση μπορεί να συμβάλει στην πληρέστερη κατανόηση του Ύστερου Βυζαντίου. Στο πλαίσιο αυτό, θα αναζητήσω τις εξελίξεις που οδήγησαν μια μερίδα λογίων του 14^{ου} αιώνα να θέσουν στο στόχαστρό τους τα έντοκα δάνεια.

έντοκο δανεισμό. Έτσι, κάποιοι άνθρωποι της Εκκλησίας ανέλαβαν τον ρόλο της υπεράσπισης των συμφερόντων των φτωχών και απαίτησαν την κατάργηση των τόκων, αρνούμενοι να αναγνωρίσουν την οικονομική πραγματικότητα. Laiou, «The Church, Economic Thought and Economic Practice», σελ. 454-457 και Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 216 και 222-223. Πέρα από τις μελέτες της Λαΐου, ενδιαφέρουσες αναφορές στην υστεροβυζαντινή εναντίωση στον τόκο βρίσκουμε στα γραπτά της Τόνιας Κιουσοπούλου [«Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στους εμπόρους κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (14^{ος} – 15^{ος} αι.)», σελ. 31-34 και *Οι «Αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον Ελλαδικό χώρο (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)*, σελ. 104] και του Τηλέμαχου Λουγγή [«Βυζαντινές λόγιες απόψεις περί χρήματος και αγοράς τον 14^ο αιώνα», Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2003, σελ. 352 και *Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας*, τ. Β', σελ. 108].

⁴⁹ Βλ. το πρόσφατο άρθρο της Marie-Helene Congourdeau, όπου αναλύεται ο νομικός χαρακτήρας των έργων του Καβάσιλα. «Nicolas Cabasilas et son discours sur les intérêts», C. Gastgeber, C. Messis, D.I. Mureșan και F. Ronconi (επιμ.), *Pour l'amour de Byzance. Hommage à Paolo Odorico*, Frankfurt am Main 2013, σελ. 73-88.

⁵⁰ Duby, «Κοινωνική ιστορία και ιδεολογία των κοινωνιών», σελ. 80-81.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α΄ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Ο Αθανάσιος γεννήθηκε στην Αδριανούπολη μεταξύ 1230-1235 και το κοσμικό του όνομα ήταν Αλέξιος.⁵¹ Σύμφωνα με τον *βίο* του,⁵² αφού έλαβε θρησκευτική μόρφωση, εγκατέλειψε την οικογενειακή εστία και σε μικρή ηλικία εκάρη μοναχός στη Θεσσαλονίκη με το όνομα Ακάκιος.⁵³ Στην εφηβεία πήγε στο Άγιο Όρος, όπου διέμεινε για τρία χρόνια στη μονή Εσφιγμένου, κερδίζοντας τον σεβασμό για την ασκητική του ζωή.⁵⁴ Έπειτα, αφού προσκύνησε στους Αγίους Τόπους και σε διάφορα μοναστικά κέντρα, κατέληξε στη μονή του Λαζάρου, στο Γαλήσιο Όρος, όπου, λόγω *θεαρέστου διαγωγής*, χειροτονήθηκε διάκονος και πρεσβύτερος με το όνομα Αθανάσιος.⁵⁵ Εκεί έμεινε περίπου ως το 1278 όταν ο *ἔρωσ τῆς ἡσυχίας* τον παρακίνησε να επιστρέψει στον Άθω και να ζήσει στην απόλυτη απομόνωση.⁵⁶

⁵¹ Για το έτος γέννησης βλ. Talbot A. M., *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, Washington, DC, 1975 [στο εξής: Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*], σελ. xvi, σημ. 7· Talbot Alice Mary, «ATHANASIOS I», *ODB*, τ. 1, σελ. 218 και *PLP* 415. Κατά τη Αγγελική Λαΐου, ο Αθανάσιος προερχόταν από φτωχή οικογένεια, Laiou – Thomadakis Angeliki, «Saints and society in the late Byzantine Empire», A. Laiou-Thomadakis (επιμ.), *Charanis studies: essays in honor of Peter Charanis*, New Brunswick 1980, σελ. 87.

⁵² A. Papadopoulos-Kerameus, «Zitija dvuh Vselenskih patriarhov XIV v., svv. Afanasija I i Isidora I», *Zapiski istoriko-filologicheskogo fakul'teta Imperatorskago S.-Peterburgskago Universiteta* 76 (1905), σελ. 1-51 [στο εξής: Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*]. Για τον *βίο* βλ. Talbot Alice Mary, «Fact and Fiction in the Vita of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Thoktistos the Stoudite», P. Odorico και P. Agapitos (επιμ.), *Les Vies des saints à Byzance: genre littéraire ou biographie historique? Actes du IIe colloque international philologique "Εμνηρία"*, Paris, 6-7-8 juin 2002, Paris 2004, 87-101

⁵³ Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 2. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει ότι ο Αθανάσιος στερούταν κοσμικής παιδείας: ἦν δὲ ὁ ἀνὴρ [= Αθανάσιος] ἀδαῆς μὲν τῆς τῶν γραμμάτων παιδείας καὶ τῶν πολιτικῶν ἡθῶν, τὰλλα δὲ ἀγαθὸς καὶ θαυμάσιος [Γρηγ., τ. I, σελ. 180]. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται και από μια αναφορά στον *βίο* του, όταν, σχετικά με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ρητορική τονίζεται: ἀιδρις γὰρ τῶν τοιούτων ὁ μέγας, ὡς ὀλίγα τῶν ἐγκυκλίων ἐκμελετήσας [Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 26]. Για τη μόρφωση των αγίων της περιόδου βλ. Laiou, «Saints and society in the late Byzantine Empire», σελ. 90-91.

⁵⁴ Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 5-6.

⁵⁵ *Οπ.π.*, σελ. 7-10.

⁵⁶ *Οπ.π.*, σελ. 11-12 και Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, σελ. xvi-xvii.

Η απομόνωση του Αθανάσιου στο Άγιο Όρος δεν κράτησε για πολύ καθώς δραστηριοποιήθηκε στον αγώνα κατά της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Η΄. Αρχικά, επέστρεψε στο Γαλήσιο Όρος προκειμένου να οργανώσει τους εκεί μοναχούς ενάντια στον πατριάρχη Βέκκο και, στη συνέχεια, ίδρυσε μοναστήρι στο όρος Γάνου, στη Θράκη.⁵⁷ Σύμφωνα πάντα με τον βιογράφο του, ο Αθανάσιος, από τη θέση του ηγούμενου, εξελίχθηκε σε έναν από τους πιο δραστήριους πολέμιους του αυτοκράτορα και των «πνευματομάχων Ἰταλῶν».⁵⁸ Η φήμη του τον βοήθησε να προσελκύσει γύρω του πολλούς μαθητές, όμως η επιτυχής ανθενωτική δράση προκάλεσε και μια σειρά διώξεων εναντίον του.⁵⁹

Ο θάνατος του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ (1282) και η ανατροπή της ενωτικής πολιτικής από τον διάδοχό του άλλαξε και τη μοίρα του Αθανάσιου. Ο Ανδρόνικος Β΄ τον τίμησε για την «ορθόδοξη» στάση του και το 1289 τον προώθησε στον πατριαρχικό θρόνο.⁶⁰ Οι ιδεολογικοί πυλώνες πάνω στους οποίους βασίστηκε η πατριαρχική δράση του Αθανάσιου Α΄ ήταν δύο: πρώτον, η αντίληψή του ότι η Αυτοκρατορία και η Εκκλησία αποτελούσαν μια ενότητα που έχρηζε ηθικής εξυγίανσης και δεύτερον, η πίστη του ότι μόνο η αυστηρή και απαρέγκλιτη τήρηση των θρησκευτικών νόμων μπορούσε να βγάλει τη βυζαντινή κοινωνία από την κρίση την οποία διερχόταν. Βασισμένος στην πεποίθηση ότι η λύτρωση θα ερχόταν όταν *οἱ διοικοῦντες τὰ δημόσια ... καὶ τὰ τοῦ κόσμου καὶ τὰ τῶν ἐκκλησιῶν* θα εκτελούσαν ευσυνειδήτητα τα καθήκοντά τους,⁶¹ μετατράπηκε σε κριτή των πάντων.⁶² Ήταν άτεγκτος απέναντι στην ανηθικότητα των δημοσίων λειτουργιών και ιδιαίτερα σκληρός απέναντι στον κλήρο. Αναδείκνυε με κάθε ευκαιρία τις αδικίες των φοροεισπρακτόρων, κατέκρινε δημόσια τους επισκόπους και ήλεγχε πολύ αυστηρά τους μοναχούς και τα μοναστηριακά έσοδα.⁶³ Στο ίδιο πλαίσιο, έθεσε υπό την

⁵⁷ Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 12-13.

⁵⁸ *Οπ.π.*, σελ 13-16. Για τη στάση του Αθανάσιου απέναντι στους Ενωτικούς και τους Λατίνους βλ. Booramra John, «Athanasios of Constantinople: A Study of Byzantine Reactions to Latin Religious Infiltration», *Church History* 48.1 (Mar., 1979), 27-48· Talbot Alice Mary, «The Patriarch Athanasios (1289-1293; 1303-1309) and the Church», *DOP* 27 (1973), σελ. 19-20.

⁵⁹ Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 18.

⁶⁰ Πριν από την εκλογή του ο Αθανάσιος είχε ταχθεί στο πλευρό του αυτοκράτορα μετέχοντας στη Β΄ Σύνοδο των Βλαχερνών (1285), στην οποία καταδικάστηκε ο Ιωάννης Βέκκος. Βλ. Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, σελ. xvii-xix και Γρηγορόπουλος Ιωάννης, *Θεολόητου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322) Βίος και έργα*, τ. Α΄, Κατερίνη 1996, σελ. 62-67.

⁶¹ Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 37, σελ. 78.

⁶² Ο Αθανάσιος υποστήριζε ότι προτιμούσε να πεθάνει παρά να βλέπει *άδικιας* στην «πολιτείαν» των Χριστιανών και να σιωπά, Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 106, σελ. 256.

⁶³ Booramra John, *The Church and Social Reform. The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople*, New York 1993, σελ. 96-105 και Talbor, «The Patriarch Athanasios (1289-1293; 1303-1309) and the Church», σελ. 21-28.

κηδεμονία του τις χήρες, τα ορφανά, τους φτωχούς και τους πένητες της πρωτεύουσας και, μέσω των κηρυγμάτων του, «μωλώπιζε» τους *ἀδικοῦντας*.⁶⁴

Η συμπεριφορά του πατριάρχη και ο ρόλος του κατήγορου που είχε αναλάβει δεν ήταν αρεστή σε όλους. Όπως ήταν αναμενόμενο, προκάλεσε αντιδράσεις και ο *ἀδεκαστος* απέκτησε πολλούς εχθρούς, οι οποίοι διαμαρτύρονταν για *τοὺς ἐλέγχους, τὰς ἐπιτιμήσεις, τὰ σκόμματα, τὰς καθείρξεις, τὰς ἀπειλάς και τὰς ἀπαρακλήτους νηστείας* που αναγκάζονταν να υπομείνουν.⁶⁵ Δεν είναι λοιπόν παράξενο που τέσσερα χρόνια μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, έχασε την αυτοκρατορική εύνοια και τον Οκτώβριο του 1293 οδηγήθηκε σε παραίτηση.⁶⁶

Τα επόμενα δέκα χρόνια ο Αθανάσιος τα πέρασε στο μοναστήρι του στην περιοχή του Ξηρόλοφου της πρωτεύουσας.⁶⁷ Όμως, τον Ιούλιο του 1302, όταν ο διάδοχός του, Ιωάννης Β΄ Κοσμάς, πιεζόμενος από τους Αρσενιάτες, παραιτήθηκε, ο Ανδρόνικος Β΄, σε μια αιφνιδιαστική κίνηση, του ζήτησε να επανέλθει στην πατριαρχικό θρόνο.⁶⁸ Παρά τις αρχικές του επιφυλάξεις, ο Αθανάσιος δέχθηκε την αυτοκρατορική προσφορά, φροντίζοντας, όμως, να ενισχύσει τη θέση του και κατ' επέκταση τον θεσμό του πατριάρχη. Έτσι, απαίτησε από τον Ανδρόνικο να υπογράψει ένα *ύποσχετικόν*, με το οποίο να δεσμεύεται ότι δεν θα επεμβαίνει στις υποθέσεις της «ἐλευθέρας» Εκκλησίας και ότι θα στηρίζει απόλυτα τις επιλογές του πατριάρχη.⁶⁹

⁶⁴ Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 24.

⁶⁵ *Οπ.π.*, σελ. 27. Ενδεικτικό των «αντιδημοφιλών» μεθόδων του ιεράρχη είναι ότι και ο ίδιος σε επιστολή του προς τον Ανδρόνικο παραδέχεται τη χρήση βίας: *των μοναχῶν και μοναζουσῶν και τοῦ λοιποῦ Χριστωνόμου λαοῦ, τῶν μὲν λόγῳ, τῶν δὲ και βία βλεψάντων πρὸς τὸ σεμνότερον, ὡς καταγιγίς ἀγρία ἀθρόον ἐπεισεσοῦσα, ἢ καθ' ἡμῶν ὕβρις πρὸς τὰ πρότερα ἔτρεψεν*. βλ. Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 111, σελ. 282. Για να καταφέρει να επιβάλει τις θέσεις του ο πατριάρχης είχε συστήσει ένα σώμα από αφοσιωμένους μοναχούς (*γυμνοὶ και ἀπέριττοι, μὴ πολλὰ λαλοῦντες, μὴ περιττὰ ὀμιλοῦντες*) που επέβλεπα την ακριβή τήρηση των εντολών του. Παχυμέρης, τ. III, σελ. 161 και Γουναρίδης Πάρις, *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999, σελ. 162-164.

⁶⁶ Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 111, σελ. 280-285 και Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 27-31. Για αναλυτική περιγραφή των γεγονότων βλ. Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, σελ. xix-xxi και Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, σελ. 100-102.

⁶⁷ Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 31.

⁶⁸ Όπως μας πληροφορεί ο *βίος*, η απόφαση του «φιλοχριστοτάτου βασιλέως» ήταν αποτέλεσμα της θείας πρόνοιας, καθώς ο Αθανάσιος, μεταξύ άλλων, είχε προβλέψει ότι μια *φρικώδη θεομηνίαν* θα χτυπούσε την Κωνσταντινούπολη. Όταν ένας σεισμός χτύπησε την πόλη, τον Ιανουάριο του 1303, ο Ανδρόνικος πείστηκε ότι ο ασκητικός πρώην πατριάρχης ήταν ο μόνος άνθρωπος που μπορούσε να αποτρέψει την οργή του Θεού. Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 32-33· βλ. Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, σελ. xxi-xxiii και Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 165-168.

⁶⁹ Laurent V., «Le serment de l'empereur Andronic II Paléologue au patriarche Athanase Ier lors de sa seconde accession au trône oecuménique (Sept. 1303)», *Revue des études byzantines* 23 (1965), 124-139, εδώ, σελ. 136, στ. 34-39: *Ταύτην [τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν] ὁμολογῶ οὐ μόνον ἀκαταδούλωτον πάντη και ἐλευθέραν διατηρεῖν, ἀλλὰ και ὑποταγὴν πληρεῖν δουλικὴν πρὸς αὐτήν και ὑποκεῖσθαι αὐτῇ παντὶ νομίμῳ και θεαρέστῳ θελήματι και πρὸ τῆς αὐτῆς προκοπῆς και ἀσφαλείας και ἐπιδόσεως οὐ παίδων, οὐ*

Και στη δεύτερη πατριαρχία του (1303-1309) ο Αθανάσιος Α΄ ασχολήθηκε επισταμένως με την προστασία των αδυνάτων και τον ηθικό έλεγχο των αξιωματούχων.⁷⁰ Αυτή τη φορά οι ενέργειές του είχαν και θεσμική κάλυψη καθώς ο Ανδρόνικος Β΄, τον είχε εξουσιοδοτήσει να απονέμει δικαιοσύνη ακόμη και σε κοσμικά ζητήματα.⁷¹ Παράλληλα, ο Αθανάσιος είχε αναλάβει τη φροντίδα των εξαθλιωμένων μικρασιατικών πληθυσμών που είχαν συρρεύσει στην Κωνσταντινούπολη λόγω της τουρκικής εξάπλωσης και της δράσης της Καταλανικής Εταιρείας. Οι πρόσφυγες αυτοί, αγρότες στην πλειοψηφία τους, είχαν απόλυτη και άμεση ανάγκη για στέγη και τροφή όμως, η κεντρική κυβέρνηση αδυνατούσε να τους αποκαταστήσει, ενώ ο ντόπιος πληθυσμός τους αντιμετώπιζε με εχθρότητα.⁷² Σύμφωνα με τον Θεόκτιστο, ο Αθανάσιος, μπροστά στο κοινωνικό πρόβλημα και στον «βαρύτατον» και «χαλεπότατον» λιμό που χτύπησε την Πόλη, κατέβηκε στις όδους για να στηρίξει τους «συμπένητας αδελφούς» του.⁷³ Στο πλαίσιο αυτό, κήρυξε «πόλεμο» κατά των Λατίνων και των «δημοκαταράτων» εμπόρων, που, όπως ισχυριζόταν, ήλεγχαν την οικονομία και εκμεταλλεύονταν τους πεινασμένους σε τέτοιο βαθμό ώστε να απαιτούν *τάς γυναίκας τῶν πολιτῶν ως ἀντάλλαγμα σίτου*.⁷⁴

*γυναϊκός, οὐ φιλίας, οὐ συγγενείας, οὐ πλούτου, οὐ τοῦ ὕψους τῆς βασιλείας αὐτῆς προτιμότερον κρίνω ἢ τιμώτερον. Επίσης: Καὶ εἰ βουλήσεται [Αθανάσιος] κατὰ νόμους Θεοῦ τι τῶν τῆς Ἐκκλησίας ἐνθέων θεσμῶν ἀνανεοῦν χερσωθέντος καὶ θεοκαπήλους ἐλαύνειν τοῦ ἱεροῦ, ἐξ οἷας εὐρίσκονται τάξεως λογικῶ φραγγελίῳ, καὶ τὰ τῶν ὀνομαζομένων ποιμένων καὶ ἱερέων καὶ μοναστῶν καὶ μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν, εἰ μὴ μετὰ Χριστοῦ καὶ αὐτὸς πάση δυνάμει ἀντιλαμβάνομαι ὡς δοῦλος Χριστοῦ ἐν θείῳ ζήλῳ καὶ δικαίῳ θυμῷ, τῆς αὐτοῦ ἐκπέσοιμι ἀντιλήψεως [Οπ.π., σελ. 137, στ. 45-51]. Βλ. και Boojamra, *The Church and Social Reform*, σελ. 42-45.*

⁷⁰ Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 33: *νῦν γὰρ ἐφάνη περὶ τὸ ποιμνιον σπουδαιότερος, ἀδικουμένοις ἐπαμύνων ῥαδίως καὶ προπολεμῶν τοῖς λύκοις, ἔτι δὲ πένησι τὴν ψυχὴν συμπαθέστερος καὶ τὴν χεῖρα δαυιλέστερος καὶ ὡς οἰκονόμος θεοῦ διενοεῖτο περὶ τούτων ἐπικουφίζων τὴν πενίαν εἰς δύναμιν.*

⁷¹ Για τη δράση του Αθανασίου ως δικαστικού λειτουργού βλ. Boojamra, *The Church and Social Reform*, σελ. 135-138. Για την κατάσταση που βρισκόταν η δικαιοσύνη εκείνη την περίοδο βλ. Μαυρομμάτης Λεωνίδας, *Οι Πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983, σελ. 37-40 και Laiou, «The Palaiologoi and the world around them (1261–1400)», σελ. 811-812.

⁷² Laiou Angeliki, *Constantinople and the Latins: the foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge/ Massachusetts 1972, σελ. 193-197.

⁷³ Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ 72, σελ. 178-183· βλ. και Laurent V (εκδ.), *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, v. I: *Les actes des Patriarches*, fasc. IV: *Les registes de 1208 a 1309*, Paris 1971, αρ. 1751, σελ. 532.

⁷⁴ Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 72, σελ. 178-183 και 393-395 και αρ. 93, σελ. 242-245. Τον χειμώνα του 1306-1307, ο Αθανάσιος έκανε απανωτές οργισμένες εκκλήσεις –*ἀξιῶ καὶ καταναγκάζω*– στον αυτοκράτορα να απαγορεύσει στους Γενουάτες να εξάγουν το σιτάρι που είχαν στις αποθήκες τους, προκειμένου να τραφούν οι φτωχοί. Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 73, σελ. 182-185. Για τη συνολική παρουσία των Λατίνων ο Αθανάσιος αναφέρει: *μεγάλην τῆς πολιτείας ὑποστάσης ζημίαν ὑπὸ τοῦ λιμοῦ, ὡς μικροῦ τὴν περιουσίαν Ῥωμαίων ἐν ταῖς χερσὶ τῶν Λατίνων χρυσοῦ καὶ ἀργυρίου εἰσενεχθῆναι*. Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 93, σελ. 244· βλ. Boojamra, *The Church and Social Reform*, σελ. 112-113 και 116. Η ανθενωτική ιδεολογία του Αθανασίου φαίνεται ότι είχε και οικονομικό υπόβαθρο. Talbot, «The Patriarch Athanasius (1289-1293; 1303-1309) and the Church», σελ. 19-20 και Boojamra, «Athanasios of Constantinople: A Study of Byzantine Reactions to Latin

Απαίτησε, λοιπόν, από τον Ανδρόνικο Β΄ να λάβει μέτρα κατά του *έπαράτου πλουτισμοῦ*, απειλώντας ότι θα προχωρήσει ο ίδιος στον αναθεματισμό αυτών που κέρδιζαν από τον *σίτον* και τον *οἶνον* του λαοῦ.⁷⁵ Ἐτσι, κατάφερε να εξασφαλίσει τον αποκλεισμό των Βυζαντινών και των Ιταλών λιανεμπόρων από το εμπόριο σιτηρών και τον σχηματισμό μιας επιτροπῆς ελέγχου των τιμών στα τρόφιμα και στους φούρνους της πρωτεύουσας.⁷⁶ Στη συνέχεια, απευθύνθηκε στους πλουσίους της Κωνσταντινούπολης και έπεισε πολλούς από αυτούς να βγάλουν τὸ χρυσίον από ταῖς κοίταις και να το διαθέσουν πρὸς εὐποιῖαν του λαοῦ.⁷⁷ Με τα χρήματα αυτά οργάνωσε συσσίτια σε διάφορα σημεία της πρωτεύουσας ενώ, ταυτόχρονα, φρόντισε να συγκεντρώσει και να διανείμει *περιβλήματα* και *ὑποδήματα*, στους απελπισμένους πρόσφυγες.⁷⁸

Η έντονη κοινωνική δράση δεν βοήθησε τον Αθανάσιο να μακροημερεύσει στον πατριαρχικό θρόνο καθώς οδηγήθηκε πάλι σε παραίτηση τον Σεπτέμβριο του 1309. Αιτία αυτή τη φορά ήταν οι Αρσενιάτες και η απόφαση του Ανδρόνικου Β΄ να δώσει τέλος στην έριδα που ταλάνιζε την βυζαντινή κοινωνία.⁷⁹ Ο συμβιβασμός των δύο πλευρών προέβλεπε την απομάκρυνση του αδιάλλακτου Αθανασίου και έτσι, ο ιεράρχης επέστρεψε στο μοναστήρι του όπου έμεινε μέχρι και τον θάνατό του γύρω στο 1323.⁸⁰

Religious Infiltration», σελ. 42-47. Η Αγγελική Λαΐου υποστηρίζει ότι ο Αθανάσιος εξέφραζε τα αισθήματα των ανθρώπων της Κωνσταντινούπολης (*the people of Constantinople*) που αντιμετώπιζαν εχθρικά τους πλούσιους «Ιταλούς». Laiou, *Constantinople and the Latins*, σελ. 183-184.

⁷⁵ Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 106, σελ. 266· Παχυμέρη, τ. IV, σελ. 509· Booramra, *The Church and Social Reform*, σελ. 112 και Λαΐου, «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», 344-348.

⁷⁶ Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 72-74, 93, 100, 106 και Booramra, *The Church and Social Reform*, σελ. 116-118. Για τη σημασία που είχε η τιμή των σιτηρών στις μεσαιωνικές πόλεις βλ. Kyritses, «Revolts in Late Byzantine cities. Is a reappraisal possible?», 273-275.

⁷⁷ Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 35 και Booramra, *The Church and Social Reform*, σελ. 108-109 και 113-114.

⁷⁸ Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 33-35· Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, σελ. xxiv και Booramra, *The Church and Social Reform*, σελ. 120-122.

⁷⁹ Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 37· Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 79-175 και 210-213 Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, σελ. xxv και Patedakis Manolis, «The Testament of the Patriarch Athanasios I of Constantinople», Denis Sullivan, Elizabeth Fisher και Stratis Papaioannou (edit), *Byzantine religious culture: studies in honor of Alice-Mary Talbot*, Leiden - Boston 2012, σελ. 437-463.

⁸⁰ Ο Αθανάσιος αγιοποιήθηκε πολύ σύντομα μετά τον θάνατό του. Ο Ρώσος περιηγητής Ιγνάτιος του Σμόλενσκ, ο οποίος επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη την τελευταία δεκαετία του 14^{ου} αιώνα, αναφέρει ότι προσκύνησε το λείψανο του «αγίου Αθανασίου» στο μοναστήρι του στον Ξηρόλοφο. Majeska George, *Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*, Washington 1984, σελ. 272-273. Η Α. Μ. Talbot συνδέει την αγιοποίηση, την οποία τοποθετεί στη δεκαετία του 1350, με την επίσημη αναγνώριση του Παλαμισμού σε ορθόδοξο δόγμα Talbot Alice Mary, *Fail Healing in the Late Byzantium. The Posthumuous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*. Massachusetts 1983, σελ. 12-14 και 21-30· βλ και Macrides Ruth, «Saints and Sainthood in the Early Palaeologan Period», Sergei Hackel (edit), *The*

Μέσα στη γενικότερη δράση του Αθανάσιου Α΄ υπέρ της τήρησης των χριστιανικών επιταγών και της προστασίας των «αδικημένων» βρίσκουμε και κάποιες αναφορές ενάντια στον έντοκο δανεισμό. Σε επιστολή που γράφτηκε μεταξύ 1299 και 1300 και στην οποία ο Αθανάσιος καλεί τον Ανδρόνικο Β΄ να επιστρέψει από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να προστατεύσει την επικράτειά του και τους Χριστιανούς που είχαν κατακτήσει *κατάβρωμα* των Τούρκων, υπενθυμίζει στον αυτοκράτορα ότι τα *δεινὰ* που βιώνουν είναι τιμωρία του *μεγάλου Θεοῦ* καθώς οι «δούλοι» Του επιδίδονταν, μεταξύ άλλων κακών, στην πλεονεξία, την αδικία, τον τόκο και τον δόλο.⁸¹ Τον προτρέπει να πάρει τη *ρόμφαιαν* του και να εκδικηθεί: να διδάξει στον λαό *πράξει καὶ λόγῳ* την ευσέβεια και τη δικαιοσύνη, αφού η σωτηρία θα έρθει μόνο αν διαλέξουν τον δρόμο της *ἀληθοῦς μετανοίας* και *ἐπιστροφῆς*. Του επισημαίνει ότι αυτός, *ὁ ἅγιος ἀυτοκράτωρ*, είναι ο μόνος *δυνάμενος* να «εξεγερθεῖ» κατά των κακῶς κειμένων, επαναφέροντας τη δικαιοσύνη και κερδίζοντας πάλι την εὐνοια του Θεοῦ. Αποκαλεί δε την πάλη κατά της αδικίας *μέγα καλλώπισμα* που θα δοξάσει τον Ανδρόνικο στις μετέπειτα γενιές.

Η επόμενη επιστολή στην οποία θίγεται το ζήτημα του τόκου χρονολογείται μεταξύ 1303 και 1305.⁸² Αρχικά, ο πατριάρχης δηλώνει στον αυτοκράτορα πως θρηνεί για τις *μάστιγες* που χτυπούν τους Χριστιανούς και σαν φάρμακο προτείνει: *κακίας ὁμολογία καὶ φυγὴ τοῦ πταίσματος*. Καλεί τους συμπολίτες του να σωφρονιστούν από τη θεϊκή τιμωρία και να ακολουθήσουν το παράδειγμα των *Νινευιτῶν* που μετάνιωσαν ἔμπρακτα και σώθηκαν από την οργή του Θεοῦ. Προτρέπει τον Ανδρόνικο Β΄ να φέρει δικαιοσύνη και να επιβάλει τη μετάνοια σε όλους, ακόμη και στους *μὴ θέλοντας*, αφού υπήρχαν στην πόλη ἄνθρωποι που παραβίαζαν τον νόμο *φανερῶς* και με τη συμπεριφορά τους προκαλούσαν *κακὰ* στους *δήμους*.⁸³ Στη συνέχεια, τον παρακινεί να απαλλάξει την Πόλη από τον δόλο, τον τόκο και την ανομία και να διδάξει στους *ἄρχοντας* να είναι τίμιοι και όχι *κοινωνοὶ κλεπτῶν*. Τέλος, του υπενθυμίζει πως αν δεν μείνει στα λόγια αλλά προχωρήσει σε πράξεις ο Θεός θα τον ανταμείψει, *υποτάσσοντας πάντα ἔχθρον καὶ πολέμιον*.

Byzantine Saint, Spring Symposium of Byzantine Studies (14th: 1980: University of Birmingham), London 1981, σελ. 83-87.

⁸¹ Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 1, σελ. 2-5.

⁸² *Οπ.π.*, αρ. 3, σελ. 10-14.

⁸³ Ένα κοινό επιχείρημα ενάντια στον έντοκο δανεισμό είναι ότι προκαλεί τη θεία τιμωρία που χτυπάει συλλογικά. Ενδεικτικά βλ. Βασίλειος Καισαρείας, «Ὁμιλία ρηθεῖσα ἐν λιμῶ καὶ αὐχμῶ», §4, σελ. 138-140· και Καβάσιλας, «Κατὰ τοκιζόντων», στ. 748.

Άλλη μία αρνητική αναφορά στον τόκο γίνεται στην εγκύκλιο που έστειλε ο Αθανάσιος Α΄ στους Χριστιανούς της Μικράς Ασίας (1303). Σε αυτή αναφέρεται ότι η υποδούλωση στους Τούρκους ήταν το τίμημα της γενικότερης αταξίας που κυριάρχησε στην περιοχή εξαιτίας της εγκατάλειψης της θρησκείας. Μεταξύ των συμπτωμάτων που χαρακτήριζαν τη μικρασιατική κοινωνία και, κατά τον Αθανάσιο, έπρεπε να καταπολεμηθούν για να έρθει η σωτηρία, ήταν οι μοιχείες, οι κλοπές, οι τόκοι και η βλασφημία.⁸⁴

Τέλος, επιφύλαξη απέναντι στον τόκο μπορούμε να διακρίνουμε και σε μία επιστολή του Αθανάσιου, μέσω της οποίας καλεί κάποιον *μέγαν διοικητήν* να σεβαστεί μία απόφαση της Συνόδου των αρχιερέων.⁸⁵ Σύμφωνα, με τα συμφραζόμενα, το Πατριαρχικό Δικαστήριο είχε ορίσει στον αξιωματούχο να επιστρέψει (*έως και τὸ ἔσχατον λεπτόν*) ένα χρηματικό ποσό που «ἀφήρπαξε» από κάποιον Μακρεμβολίτη. Ο αξιωματούχος χαρακτηρίζεται *πλεονέκτης, ἄδικος* και *εχθρός τῶν θείων προσταγμάτων* και απειλείται με μεγαλύτερη ποινή σε περίπτωση που επιμείνει στις ενστάσεις του. Δυστυχώς, ο πατριάρχης δεν καταγράφει λεπτομέρειες σχετικά με τη φύση της οικονομικής συναλλαγής, όμως υπάρχουν ενδείξεις που μας κάνουν με επιφύλαξη να τη συσχετίσουμε με κάποια μορφή δανείου.⁸⁶ Συγκεκριμένα, από το κείμενο προκύπτει ότι ο κατηγορούμενος, για να υπερασπιστεί τον εαυτό του, «σοφίστηκε» ότι η συναλλαγή είχε στόχο τη «σωτηρία» του φτωχού Μακρεμβολίτη. Ο ισχυρισμός αυτός είναι πολύ κοινός μεταξύ των τοκιστών, οι οποίοι προσπαθούσαν να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους επικαλούμενοι το όφελος του δανειολήπτη.⁸⁷ Επίσης, η πλεονεξία, για την οποία κατηγορείται ο δράστης, ήταν συνυφασμένη με την πρακτική του τοκισμού.⁸⁸

Όπως είναι φανερό στον *βίο* και στην αλληλογραφία του, ο ασκητικός πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ δεν διαχώριζε την πνευματική από την πολιτική σφαίρα

⁸⁴ Laurent V (εκδ.), *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, v. I: *Les actes des Patriarches*, fasc. IV: *Les registes de 1208 a 1309*, αρ. 1589, σελ. 372. Σύμφωνα με τον Πάρι Γουναρίδη, ο Αθανάσιος, μέσω αυτής της επιστολής, προσπάθησε να αποσυνδέσει ιδεολογικά την κατάσταση που επικρατούσε στη Μικρά Ασία από τις πολιτικές ευθύνες της πολιτείας και της εκκλησίας, Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 170-171 και 222-224.

⁸⁵ Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 26, σελ. 56-58 και σχόλια σελ. 335-336.

⁸⁶ Σύμφωνα με την Ελευθερία Παπαγιάννη, ήταν πολύ συνηθισμένο να καταφεύγουν οφειλέτες στο πατριαρχικό δικαστήριο, να ζητούν την κατάργηση των οφειλόμενων τόκων και, κατά κανόνα, να το επιτυγχάνουν, βλ. Παπαγιάννη Ελευθερία, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου. I. Ενοχικό – Εμπράγματο δίκαιο*, Αθήνα 1992, σελ. 47

⁸⁷ Βλ. παρακάτω, Καβάσιλας (σελ. 46) και Ισίδωρος Γλαβάς (σελ. 58).

⁸⁸ Για σύνδεση πλεονεξίας και τοκισμού βλ. ενδεικτικά παρακάτω σημ. 125 (19^η ομιλία Θεόκλητου Φιλαδελφείας).

και εμπλεκόταν στα κοσμικά ζητήματα ως «πατέρας» του λαού.⁸⁹ Προβάλλοντας το επιχείρημα ότι βασικός υπεύθυνος για την πολιτική παρακμή ήταν *ὁ πρὸς τὴν ἁμαρτίαν σπουδαῖος καὶ ἀνεπίστροφος ἔρως*, συνέδεε την ανάκαμψη και την επίλυση των προβλημάτων με τη μετάνοια.⁹⁰ Στη λογική αυτή, αρνούταν κατηγορηματικά τη βοήθεια των δυτικών «βαρβάρων» και πρότεινε εμπιστοσύνη στον Θεό και ηθική μεταμόρφωση της κοινωνίας.⁹¹ Υποστήριζε ότι ο συνδυασμός λόγου και έργου ήταν «η βασική αρχή της Χριστιανικής ζωής και η βάση της προσωπικής και κοινωνικής τάξης»⁹² και γι' αυτό απαιτούσε από τον αυτοκράτορα και τους υπηκόους συγκεκριμένες πράξεις. Αντιμετώπιζε με επιφυλακτικότητα το εμπόριο και πρόκρινε μια κοινωνική μεταρρύθμιση που θα εστίαζε στον «*ἱερὸν πόλεμον*» για κοινωνική δικαιοσύνη και φιλανθρωπία και στην ανάγκη της Εκκλησίας για *εὐταξία* και ελευθερία.⁹³

Οι απόψεις αυτές και οι ενέργειες του Αθανάσιου Α' θεμελιώνονται σε πολύ παλαιότερα παραδείγματα ιεραρχών.⁹⁴ Το ίδιο και τα επιχειρήματά του κατά του έντοκου δανεισμού: είναι ηθικά και αναπαράγουν τον 54^ο Ψαλμό από την Παλαιά Διαθήκη, όπου περιγράφεται η άνομη πόλη.⁹⁵ Όμως, αυτές οι «παραδοσιακές» αξίες που συνδυάζουν τη χριστιανική ζωή και την κοσμική ευημερία, αποκτούν ξεχωριστό νόημα όταν συνδεθούν με την πολιτική συγκυρία της υστεροβυζαντινής εποχής. Ο Αθανάσιος έδρασε σε μία περίοδο κατά την οποία ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης για πολιτικούς και θρησκευτικούς λόγους ήταν σε αναβρασμό. Την ίδια στιγμή που μια ομάδα *σιτοκαπήλων* πλούτιζαν πλάι στους Λατίνους, η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων υπέφερε από την ανασφάλεια, τη φτώχεια, την κοινωνική ανισότητα, την παράλυση των βασικών θεσμών και τις αυθαιρεσίες των

⁸⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αντίληψης είναι οι συμβουλές που δίνει στον Ανδρόνικο Β' ακόμη και για την οργάνωση της άμυνας και του ανεφοδιασμού της Κωνσταντινούπολη. Laiou, *Constantinople and the Latins*, σελ. 198.

⁹⁰ Αθανάσιος Α' (Talbot), *Επιστολές*, αρ.67, σελ. 158-161.

⁹¹ Αθανάσιος Α' (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 37, σελ. 78: *καὶ μὴ νομίσης ὡς δι' ἐπιβολῆς στρατευμάτων ἰσχύσομέν τι· λέγω γὰρ καὶ πάλιν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ὡς οὐδ' ἂν αὐτὴ ἡ ἐσπέριος, εἰ ἦν δυνατόν, ὅλη συνήχθη εἰς τὴν βοήθειαν. ἀλλὰ τί; ἐπιστροφή καὶ μετάνοια εἰς δύναμιν πρὸς Θεόν, δι' ἧ καὶ μακροθυμεῖ ἀναμένων.* Η θέση αυτή του Αθανάσιου θα αποτελέσει το βασικό επιχείρημα των ανθενωτικών σε όλη την υπόλοιπη Παλαιολόγεια περίοδο. Βλ. Laiou, *Constantinople and the Latins*, σελ. 173.

⁹² Boojamra, *The Church and Social Reform*, σελ. 77.

⁹³ Αθανάσιος Α' (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 12, σελ. 30 και Boojamra, *The Church and Social Reform*, σελ. 67-68.

⁹⁴ Η Α. Μ. Talbot, εντάσσει την κοινωνική δράση του Αθανάσιου στην παράδοση του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, Talbot, «The Patriarch Athanasius (1289-1293; 1303-1309) and the Church», σελ. 13-16.

⁹⁵ Ψαλμός 54.11-13: *ἡμέρας καὶ νυκτὸς κυκλώσει αὐτὴν ἐπὶ τὰ τείχη αὐτῆς, καὶ ἀνομία καὶ κόπος ἐν μέσῳ αὐτῆς καὶ ἀδικία, καὶ οὐκ ἐξέλιπεν ἐκ τῶν πλατειῶν αὐτῆς τόκος καὶ δόλος.*

αξιοματούχων. Παράλληλα, ένα μέρος των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, λόγω της οικονομικής εξαθλίωσης, της εγκατάλειψης της Μικράς Ασίας και της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Η΄, είχαν συνταχθεί με τους Αρσενιάτες και αμφισβητούσαν τη νομιμότητα της πολιτικής και της θρησκευτικής ηγεσίας.⁹⁶ Το ποίμνιο, λοιπόν, του πατριάρχη ήταν διαιρεμένο και, ως έναν βαθμό, εχθρικό προς τους ηγέτες του.⁹⁷ Υπό αυτό το πρίσμα, η ενασχόληση του Αθανάσιου Α΄ με την κοινωνική δικαιοσύνη και την υπεράσπιση των φτωχών έχει και «ιστορική» σημασία, αφού μπορεί να συνδεθεί με τον αγώνα της εξουσίας για κοινωνική συνοχή και νομιμοποίηση.

Ο ίδιος ο Αθανάσιος Α΄ για να κυριαρχήσει στο θρησκευτικό επίπεδο έπρεπε να αντιμετωπίσει τους Αρσενιάτες. Σύμφωνα με τον Πάρι Γουναρίδη, ο πατριάρχης επέλεξε από τη μία να συγκρουστεί με την ηγεσία των αντιπάλων του και από την άλλη να δημιουργήσει ένα «λαϊκό θρησκευτικό ρεύμα υποστήριξής του».⁹⁸ Για να πετύχει το δεύτερο στράφηκε προς τα κατώτερα στρώματα και εφάρμοσε τις επιτυχημένες μεθόδους των Αρσενιατών: εξέφρασε τη λαϊκή δυσαρέσκεια και πλαισίωσε τις αντιδράσεις κατά της εξουσίας.⁹⁹ Κατήγγειλε, λοιπόν, τα κακώς κείμενα και ανέλαβε πρωτοβουλίες που θυμίζουν έντονα τα καθήκοντα του παλαιού *Επάρχου*: απένειμε δικαιοσύνη, πολέμησε τη διαφθορά και οργάνωσε τον επισιτισμό της πόλης, κερδίζοντας φήμη και ερείσματα στους κατοίκους.¹⁰⁰ Παράλληλα, μέσω της διαρκούς αναζήτησης της ηθικής καθαρότητας και της σύνδεσής της με τις

⁹⁶ Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 226-227. Η έντονη αμφισβήτηση της εξουσίας των Παλαιολόγων φαίνεται και από την ανάδειξη αγίων από την πολιτική και εκκλησιαστική ιεραρχία ως συμβόλων αντίστασης στη δυναστεία, Macrides, «Saints and Sainthood in the Early Palaeologan Period», σελ. 67-82.

⁹⁷ Οι αντιδράσεις ενάντια στον αυτοκράτορα ήταν τόσο ισχυρές που είχαν προκαλέσει φόβο για πιθανή εξέγερση. Παχυμέρης τ. IV, σελ. 595: *καὶ πρῶτον τέως ὄρμην ἰδῶν [ὁ Μιχαήλ] ἀτακτοῦσαν λαοῦ εἰς νεωτερισμοὺς ἐξεγειρομένην*. Πρβλ. Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 177-178 και Laiou, *Constantinople and the Latins*, σελ. 197. Για τις αντιδράσεις απέναντι στην οικονομική πολιτική του Ανδρόνικου Β΄, βλ. Smyrlis Kostis, «Financial crisis and the limits of taxation under Andronikos II Palaiologos (1282–1321)», D. Angelov and M. Saxby (ed.), *Power and Subversion in Byzantium*, Farnham 2013, 76-79.

⁹⁸ Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 176.

⁹⁹ Ο πατριάρχης Αρσένιος είχε διακριθεί για τον αγώνα του *ὑπὲρ χηρῶν, ὑπὲρ ὀρφανῶν, ὑπὲρ ἀδικουμένων*, κερδίζοντας τη συμπάθεια των ταπεινών στρωμάτων. Μιλώντας για λογαριασμό τους απαιτούσε από τον αυτοκράτορα να τους απαλλάξει από *τὴν πολλὴν βαρῦτητα τῶν φόρων καὶ κουμμερκίων καὶ ἐτέρων ἀδικιῶν*. Σύμφωνα με τον Γουναρίδη, τα λαϊκά στρώματα που υποστήριζαν το κίνημα των Αρσενιατών έβλεπαν σε αυτό την αντίσταση στη δύσκολα υποφερτή ζωή και την οικονομική καταστροφή που επέφερε η πολιτική των πρώτων Παλαιολόγων. Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 224 και 232-233.

¹⁰⁰ Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 176-178. Οι τότε αντίπαλοι του Αθανάσιου τον κατηγορούσαν ότι το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για τους καταπιεσμένους δεν ήταν ένδειξη χριστιανικής αγάπης, αλλά συνδεόταν με προσωπικές φιλοδοξίες, Boojamra, *The Church and Social Reform*, σελ. 137.

πολιτικές εξελίξεις έδινε μια θρησκευτική εξήγηση για τις πολεμικές ήττες και την κοινωνική πραγματικότητα, απαλλάσσοντας, εν μέρει, την αυτοκρατορική εξουσία από την ευθύνη και κατευθύνοντας την αμφισβήτηση σε αποδεκτές για την άρχουσα τάξη κατευθύνσεις.¹⁰¹ Στο στόχαστρό του βρέθηκαν οι «αμαρτωλοί», οι διεφθαρμένοι αξιωματούχοι και οι άνθρωποι του *μαμωνά* που θεωρούσαν *κέρδος οίκεϊον* την *τοῦ γένους συμφορὰν*.¹⁰² Κατηγορούσε τους Ιταλούς εμπόρους ως υπεύθυνους για τον λιμό και ζητούσε τον αποκλεισμό των μεσαζόντων από την αγορά τροφίμων. Δεν εμπιστευόταν τους *άρτοπώλας* και τους *σιτοκαπήλους*, τα *μέτρα* και τα *στάθμια*, ούτε αυτούς που διαχειρίζονταν τα *πλοῖα*,¹⁰³ ενώ διακήρυσσε ότι θα συναθροίσει τον *λαόν* και θα αφορίσει από τον *άμβωνα* τους *αίσχροκερδείς*.¹⁰⁴ Πρόβαλε την ιδεολογία της δίκαιης τιμής και απαιτούσε από τον αυτοκράτορα να παρέμβει, βάζοντας φραγμούς στα κέρδη και απαγορεύοντας τον τόκο.¹⁰⁵ Έτσι, η υπεράσπιση του φτωχού Μακρεμβολίτη έναντι του κρατικού αξιωματούχου, η κοινωνική δράση, η καταδίκη της πλεονεξίας των εμπόρων και οι εκκλήσεις προς στον αυτοκράτορα να απαλλάξει την κοινωνία από τον τόκο μπορούν να ενταχθούν σε ένα ευρύ πλαίσιο, μέσω του οποίου ο Αθανάσιος Α΄ στόχευε στη διάδοση της ιδεολογίας του, η οποία περιλάμβανε τη διεύρυνση της σφαίρας επιρροής της Εκκλησίας, τη στήριξη της εκκλησιαστικής και της αυτοκρατορικής εξουσίας, την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και, τέλος, τον περιορισμό της οικονομικής αυτονομίας των Λατίνων εμπόρων και των ανθρώπων της αγοράς.

¹⁰¹ Λουγγής, *Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας*, σελ. 106.

¹⁰² Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 59, σελ. 130 και 368-369.

¹⁰³ *Όπ.π.*, αρ. 100, σελ. 256.

¹⁰⁴ *Όπ.π.*, αρ. 106, σελ. 266.

¹⁰⁵ Για την ιδεολογία της δίκαιης τιμής βλ. Λαΐου, «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», 344-348

ΘΕΟΛΗΠΤΟΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ

Οι γνώσεις μας για την παιδική ηλικία του Θεόληπτου είναι περιορισμένες και η γέννησή του τοποθετείται γύρω στα 1250.¹⁰⁶ Στον *Επιτάφιο*, που έγραψε ο φίλος του Νικηφόρος Χούμνος, σημειώνεται ότι «πατρίδα» του ήταν η Νίκαια¹⁰⁷ και ότι η εκπαίδευσή του περιορίστηκε στις *κατὰ Χριστὸν* επιδόσεις, όμως, η ποιότητα των ομιλιών του και μια αναφορά του Ιωάννη Καντακουζηνού δείχνουν ότι είχε λάβει και κοσμική μόρφωση.¹⁰⁸ Σε μικρή ηλικία παντρεύτηκε και χειροτονήθηκε διάκονος, ενώ δραστηριοποιήθηκε έντονα κατά της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Η'.¹⁰⁹ Όταν ήταν περίπου εικοσιπέντε ετών εγκατέλειψε τον έγγαμο βίο και ασκήτευσε στα περίχωρα της Νίκαιας, όπου διακρίθηκε για την *ἀκρίβειαν* της θεολογίας του.¹¹⁰ Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η' και την εγκατάλειψη της ενωτικής πολιτικής από τον

¹⁰⁶ Talbot Alice Mary, «THEOLEPTOS», *ODB*, τ. 3, σελ. 2056-2057 και *PLP* 7509.

¹⁰⁷ Χούμνος Νικηφόρος, «Επιτάφιος εἰς τὸν μακάριον καὶ ἀγιώτατον μητροπολίτην Φιλαδελφείας Θεόληπτον», Boissonade Fr. (επιμ.), *Anecdota graeca*, τ. V, Paris 1833 (Hildesheim, 1962) [στο εξής: Χούμνος, «Επιτάφιος»], σελ. 188. Ο Χούμνος δεν αναφέρει τίποτα για την καταγωγή του Θεόληπτου, γεγονός που μας οδηγεί στη σκέψη ότι δεν προερχόταν από επιφανή οικογένεια. Hero Angela, «Theoleptos of Philadelphia (ca. 1250-1322): From Solitary to Activist», S. Curcic και D. Mouriki (επιμ.), *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton – New Jersey 1991, σελ. 28.

¹⁰⁸ Καντ. τ. I, σελ. 67: *ἔτι δὲ καὶ φρονήσεως εὖ ἔχων* [= Θεόληπτος], *καὶ παιδείας τῆς ἕξωθεν οὐκ ὀλίγον μεταλαβὼν*. Κατά τον Χούμνο [«Επιτάφιος», σελ. 219-220], η ρητορική δεινότητα του Θεόληπτου ήταν αποτέλεσμα θείας παρέμβασης: ο ιεράρχης έγινε *λογογράφος* αφού ήπιε *ὔδωρ Πνεύματος*. Βλ. και Theoleptos Metropolitan of Philadelphia, *The Monastic discourses, a critical edition, translation and study* by Robert E. Sinkewicz, Toronto 1992 [στο εξής: Θεόληπτος (Sinkewicz), *Ομιλίες*], σελ. 2.

¹⁰⁹ Όταν ξέσπασε η σύγκρουση γύρω από την υπόθεση της Ένωσης των Εκκλησιών, ο Θεόληπτος, αν και ήταν απλός διάκονος, κατάφερε να αναδειχθεί σε ηγέτη της ανθενωτικής παράταξης. Σύμφωνα με τον Χούμνο [«Επιτάφιος», σελ. 204-206], η φήμη του ήταν τόσο διαδεδομένη που ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η', αρχικά, τον κάλεσε στην Κωνσταντινούπολη για να συζητήσουν και, στη συνέχεια, τον φυλάκιζε. Τέτοιου είδους περιστατικά αποτελούν αργογραφικό τόπο και βρίσκονται συχνά σε βίους «ομολογητών» αγίων. Σε παρόμοιο επεισόδιο φέρεται να συμμετείχε και ο Αθανάσιος Α' Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Αθανάσιος Α' (Talbot), *Επιστολές*, σελ. xvii.

¹¹⁰ Χούμνος, «Επιτάφιος», σελ. 212-214· Hero Angela, *The Life and Letters of Theoleptos of Philadelphia*, Massachusetts 1994, σελ. 11-13. Ο Ιωάννης Γρηγορόπουλος, βασισμένος στο εγκώμιο του Αθανασίου Α' Κωνσταντινουπόλεως από τον Ιωσήφ Καλόθετο, υποστηρίζει ότι ο Θεόληπτος την περίοδο αυτή βρέθηκε στο Άγιον Όρος, όπου συνδέθηκε φιλικά με τον Αθανάσιο Α' Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322) Βίος και Έργα*, τ. Α', σελ. 41-45.

Ανδρόνικο Β΄, ο Θεόληπτος μετέβη στην Κωνσταντινούπολη και στρατεύθηκε στο πλευρό του αυτοκράτορα ενάντια στον ενωτικό πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο.¹¹¹ Η νέα ηγεσία τον αντάμειψε για την «ορθόδοξη» στάση του και σε ηλικία τριάντα τριών ετών εξελέγη μητροπολίτης Φιλαδέλφειας (1283).¹¹²

Στην πόλη τοῦ Φιλαδέλφου, ο Θεόληπτος υπηρέτησε για σχεδόν σαράντα χρόνια (1283-1322), επιδεικνύοντας δυναμισμό και ασκητική αυστηρότητα σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων του. Στα θεολογικά ζητήματα ήταν ανυποχώρητος· αναδείχθηκε σε ηγετική φυσιογνωμία του ανθενωτικού στρατοπέδου και πολέμησε απηνώς τους οπαδούς του Αρσένιου.¹¹³ Στα κοινωνικά, επέδειξε πολύ πλούσια δράση καθώς εξελίχθηκε σε προστάτη των φτωχότερων στρωμάτων και αυστηρό κήρυκα της δικαιοσύνης.¹¹⁴ Στις ομιλίες του, τον βρίσκουμε να στηλιτεύει αυτούς που ζούσαν με *ζοφώδη λαμπρότητα*, καταπιέζοντας τους *εὐτελείς*, και όσους πλούτιζαν, εκμεταλλευόμενοι τις ανάγκες των συμπολιτών τους.¹¹⁵ Ο Νικηφόρος Χούμνος, περιγράφοντας τη *φιλανθρωπίαν* του, αναφέρει ότι διέθεσε όλους τους εκκλησιαστικούς πόρους και μόλις αυτοί εξαντλήθηκαν κατέφυγε στους *πλουτοῦντας*, τους οποίους έπεισε να δώσουν μέρος της περιουσίας τους για να ανακουφίσουν την πόλη από τη συμφορά της *πενίας*.¹¹⁶ Ταυτόχρονα, ο Θεόληπτος είχε αναλάβει τον ρόλο και του στρατιωτικού ηγέτη, πρωτοστατώντας στην άμυνας της Φιλαδέλφειας κατά τη διάρκεια τριών τουρκικών πολιορκιών.¹¹⁷ Για την πρώτη, το 1304, δεν έχουμε πολλές πληροφορίες πλην της αναφοράς του Νικηφόρου Γρηγορά ότι η νίκη επιτεύχθηκε *διὰ τὸ τῆς ἀρετῆς μέγεθος τοῦ τῆς πόλεως ἱερῶς προεδρεύοντος θείου*

¹¹¹ Ο Θεόληπτος ήταν ένα από τους ιεράρχες που υπέγραψαν τον *Τόμο* κατά του Ιωάννη Βέκκου στη Β΄ Σύνοδο των Βλαχερνών (1285). Βλ. Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδέλφειας του Ομολογητοῦ (1250-1322) Βίος και έργα*, τ. Α΄, σελ. 62-67.

¹¹² Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 147-148.

¹¹³ Στο ζήτημα των Αρσενιατών ο Θεόληπτος επέδειξε ιδιαίτερη αδιαλλαξία. Συγκρούστηκε ανοιχτά με τον Ιωάννη Ταρχανειώτη [PLP 27487] ενώ, το 1310, όταν ο πατριάρχης Νήφων ήρε τον αφορισμό των Αρσενιατών, αντέδρασε και απομονώθηκε εκκλησιαστικά για δέκα χρόνια. Για τη διαμάχη με τον Ταρχανειώτη βλ. Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 69· Laiou, *Constantinople and the Latins*, σελ. 87-89 και Nicol, *The Last centuries of Byzantium*, σελ. 124-125. Για τη σύγκρουση με το Πατριαρχείο βλ. Hero, *The Life and Letters of Theoleptos of Philadelphia*, σελ. 15-18· Θεόληπτος (Sinkewicz), *Ομιλίες*, σελ. 9-17· Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδέλφειας του Ομολογητοῦ (1250-1322) Βίος και έργα*, τ. Α΄, σελ. 112-129 και τ. Β΄, σελ. 305-345.

¹¹⁴ Θεόληπτος (Sinkewicz), *Ομιλίες*, σελ. 1-11 και Hero, *The Life and Letters of Theoleptos of Philadelphia*, σελ. 13-18.

¹¹⁵ Βλ. τους δύο λόγους που εκφωνήθηκαν σε λιτανείες για την ευκαρπία της γης, Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδέλφειας του Ομολογητοῦ (1250-1322) Βίος και έργα*, τ. Β΄, σελ. 349-367.

¹¹⁶ Χούμνος, «Επιτάφιος», σελ. 227-229.

¹¹⁷ Ο ίδιος ο Θεόληπτος τόνιζε τις στρατιωτικές του ικανότητες και, απευθυνόμενος στους κατοίκους της Φιλαδέλφειας, έλεγε: *Στρατηγός είμι, κἄν ὑμεῖς πειθήσθε και ὑπακοήτε, καλῶς ὑμῖν ἔξει τὰ πράγματα· εἰ δὲ μὴ, τούναντίον*, Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδέλφειας του Ομολογητοῦ (1250-1322) Βίος και έργα*, τ. Α΄, σελ. 82-85 και τ. Β΄, σελ. 358.

άνδρὸς Θεολήπτου.¹¹⁸ Αντίθετα, οι ενέργειές του κατά τη δεύτερη πολιορκία (1310) καταγράφονται αναλυτικά από τον Χούμνο. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον *Επιτάφιο*, οι Τούρκοι του Γκερμιγιάν εφάρμοσαν σκληρό αποκλεισμό της Φιλαδέλφειας, οδηγώντας τους κατοίκους της σε λιμό. Μπροστά στην αδυναμία της κεντρικής κυβέρνησης να συνδράμει, ο Θεόληπτος πήρε την κατάσταση στα χέρια του και έγινε ο ουσιαστικός *τροφεὺς καὶ πατὴρ του λαοῦ*. Για να αντιμετωπίσει την πείνα οργάνωσε συσσίτια, στην παρασκευή των οποίων συμμετείχε και ο ίδιος, ενώ, όταν η κατάσταση χειροτέρευε και χάθηκε κάθε ελπίδα επιτυχούς αντίστασης, ανέλαβε να διαπραγματευθεί με τους Τούρκους, εξασφαλίζοντας τη λύση της πολιορκίας.¹¹⁹ Σε ότι έχει να κάνει με την τρίτη πολιορκία, το 1322, γνωρίζουμε ότι ο Θεόληπτος, αν και ήταν ήδη βαριά άρρωστος και πέθανε πριν από τη λήξη της, ενεπλάκη και εκεί, ερχόμενος σε ρήξη με τον στρατιωτικό διοικητή της επαρχία του (*κεφαλή*) Μανουήλ Τάγαρι. Οι λόγοι της έντασης μεταξύ τους δεν μας είναι γνωστοί, όμως είναι πιθανό να συνδέονται με τις κατηγορίες εναντίον του Τάγαρι πως είχε μετατρέψει την *αὐτοῦ οἰκίαν εἰς ἕνα ... σιτῶνα καὶ αὐτὸ ἄρτοπόλιον*, διαθέτοντας στους πολιορκημένους κατοίκους τρόφιμα σε υπέρογκες τιμές.¹²⁰

Ο Θεόληπτος, σε όλη τη διάρκεια της αρχιεροσύνης του, ασχολήθηκε πολύ με την προστασία των φτωχών και την ηθική διαπαιδαγώγηση του ποιμνίου του. Στο πλαίσιο αυτό έκανε και κάποιες αναφορές στο ζήτημα του έντοκου δανεισμού. Την πρώτη τη βρίσκουμε στην έβδομη ομιλία του προς τις μοναχές της μονής του Φιλανθρώπου Σωτήρος της Κωνσταντινούπολης.¹²¹ Στόχος του ήταν να προειδοποιήσει τις μοναχές που, σύμφωνα με τα λόγια του, αγνοούσαν *τὸν δόλον τοῦ πονηροῦ*, και, ενώ ποθούσαν τα καλά, κατέληγαν στα χέρια *τοῦ ἐχθροῦ*. Αρχικά, τις υπενθυμίζει ότι: ο διάβολος *ἐχθρὸς τυγχάνει καὶ φίλος ὑποκρίνεται*. Κατόπιν, φέρνει δύο πρακτικά παραδείγματα απάτης, βγαλμένα από την καθημερινότητα. Στο πρώτο,

¹¹⁸ Γρηγοράς, τ. Ι, σελ. 221· βλ. και Hero, «Theoleptos of Philadelphia (ca. 1250-1322): From Solitary to Activist», σελ. 34-35.

¹¹⁹ Σύμφωνα με τον «Επιτάφιο», ο Θεόληπτος, πριν φύγει από τον πόλη για να διαπραγματευθεί με τον *φύλαρχον* απαίτησε από *τὸν λαὸν* να δεσμευτεί ότι, στην περίπτωση που ο *ἄγριος καὶ ἀσεβὴς βάρβαρος* τον αιχμαλώτιζε, δεν θα παρέδιδε τη Φιλαδέλφεια. Στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ότι ο τούρκος αρχηγός *ὑπεχώρησε* και έλυσε την πολιορκία για να τιμήσει τον Θεόληπτο όμως, επιγραφή στην Κιουτάχεια σώζει ότι η πολιορκία λύθηκε μετά την καταβολή φόρου. Χούμνος, «Επιτάφιος», σελ. 229-234 και Hero, «Theoleptos of Philadelphia (ca. 1250-1322): From Solitary to Activist» σελ. 34-35.

¹²⁰ Matschke, «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα», σελ. 565-568· Hero, *The Life and Letters of Theoleptos of Philadelphia*, σελ. 19-20. Για τη σημασία που είχε η τιμή των σιτηρών στις μεσαιωνικές πόλεις και τα φαινόμενα κερδοσκοπίας από επαρχιακούς διοικητές βλ. Kyritses, «Revolts in Late Byzantine cities. Is a reappraisal possible?», 273-275.

¹²¹ Θεόληπτος (Sinkewicz), *Ομιλίες*, αρ. 7, σελ. 200-209, κυρίως §4, σελ. 202.

ο δαίμονας παρουσιάζεται ως δανειστής, που προσποιείται τον σύμμαχο και ισχυρίζεται ότι δανείζει *ἀρετάς*, ενώ, στην πραγματικότητα, *τούτω τῷ τρόπῳ κλέπτει τὰς ἀγωνιζομένας ψυχάς*. Στο δεύτερο, ο διάβολος ταυτίζεται με αυτούς που προσπαθούν να κλέψουν στην αγορά, παίρνοντας με απάτη *τὸ χρυσίον τῶν ἀγοραστῶν* και φέρνοντας σ' αυτούς *ζημίαν ἀντὶ κέρδους*.¹²² Ἐχοντας τα παραπάνω ως βάση, ο Θεόκλητος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι *οἱ δαίμονες*, προβάλλοντας *τὰ χρηστὰ* και εκμεταλλευόμενοι την προσδοκία των *ὀφελίμων*, υποκλέπτουν τις αγαθές ψυχές, κερδίζοντας από την *ἀπόλειαν*.

Στον λόγο «περὶ ταπεινώσεως καὶ διαφορᾶς ἀρετῶν»,¹²³ ο Θεόκλητος, θέλοντας να περιγράψει τη συμπεριφορά που αρμόζει στον ταπεινόφρονα, χρησιμοποιεί το παράδειγμα της σύναξης ενός δανείου. Ο δανειστής είναι κάποιος «πλούσιος», ο οποίος, μετά από *πολλὰς δεήσεις*, δανείζει σε κάποιον άπορο που θέλει να εξασφαλίσει την τροφή του *ἐκ τῆς ἐμπορίας*. Ο δανειολήπτης, όπως και ο ταπεινός, δεν θα πρέπει να θεωρεῖ ότι τα χρήματα που εξασφάλισε είναι δικά του. Αντίθετα, θα πρέπει συνεχῶς να λογίζεται *τὴν ἀπόδοσιν τοῦ καταβληθέντος χρυσίου* και την «ἔνδειαν» και την «αἰσχύνην» που τον περιμένει.

Στην δέκατη ἕκτη ομιλία του,¹²⁴ ο Θεόκλητος, ταυτίζει πάλι τον τοκιστή με τον διάβολο και, μάλιστα, παρουσιάζει τον Χριστό ως αυτόν που με τη θυσία του «ξεχρέωσε» όλους τους χριστιανούς. Ξεκινάει με το παράδειγμα των πλουσίων που ξεπέφτουν στη φτώχεια και καταφεύγουν στους δανειστές. Αυτοί, είτε επιστρέφουν τα χρέη, απομένοντας πάλι *ἐλεεινοὶ* και *ἄποροι*, είτε αδυνατούν να τα αποπληρώσουν, πέφτοντας στα χέρια των *ἀπαιτητῶν*. Το ίδιο και οι χριστιανοί, που κατασπαταλῶν την πατρική περιουσία των αρετῶν και προσέρχονται στον διάβολο να δανειστούν *ἐπιθυμίας αἰσχροῦς καὶ πονηροῦς λογισμοῦς*. Ὅπως, λοιπόν, *ὁ δανειζόμενος ἀλλότρια λαμβάνει πράγματα*, ἔτσι και οι χριστιανοί λαμβάνουν τα *ξένα τῆς ἡμετέρας φύσεως πονηρὰ θελήματα τοῦ αλλοτρίου δαίμονος*. Γι' αυτόν τον λόγο, όπως *ὁ δανειστής ἀπαιτεῖ ἐκ τοῦ χρεωφειλέτου τὰ δανεισθέντα πράγματα*, ἔτσι και ο διάβολος *ὡς τόκους ἀπαιτεῖ τὰς ἀυξήσεις τῶν κακῶν ἔργων*. Ο Θεός, πάλι, βλέποντας τους χριστιανούς

¹²² Στην ομιλία αυτή δεν κατηγορεῖ τους εμπόρους γενικά αλλά τους προμηθευτές (*πρὸς ἀπάτην τῶν ἐμπόρων προβάλλονται*). Το γεγονός αυτό, αν συνδυαστεῖ με την επόμενη ομιλία (ομιλία αρ. 14), όπου ο δανειολήπτης είναι κάποιος φτωχός που προσπαθεῖ να βγάλει την τροφή του *ἐκ τῆς ἐμπορίας*, μας οδηγεί στη σκέψη ότι ο ιεράρχης διαχώριζε τους μεγαλεμπόρους από τους μικρούς εμπόρους και στεκόταν στο πλευρὸ των δευτέρων.

¹²³ Θεόκλητος (Sinkewicz), *Ομιλίες*, αρ.14, σελ. 270-290, κυρίως §27, σελ. 288.

¹²⁴ Θεόκλητος (Sinkewicz), *Ομιλίες*, αρ.16, σελ. 298-301.

βιαζομένους ὑπὸ τοῦ διαβόλου, ἦρθε στη γη και ἔδωσε ἀντίλυτρον, προκειμένου να απαλλαγούν ἀπὸ το χρέος και να κερδίσουν πάλι την «ἐλευθερίαν» τους.

Στον δέκατο ἑνάτο λόγο του,¹²⁵ ο Θεόληπτος, με αφορμὴ «τὸ θαῦμα τοῦ παραλύτου», στιγματίζει διάφορες «αρρώστιες» της ψυχῆς, μεταξύ των οποίων την πλεονεξία και τη φιλοχρηματία. Την πρώτη, τη συνδέει με την αδικία, καθώς ο πλεονέκτης ἀρπάζει τὰ πράγματα τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, και σαν λύση προτείνει την κολυμβήθραν τῆς δικαιοσύνης. Για τον δανεισμό κηρύττει ὅτι: αὐτός που λαμβάνει τόκους, κατὰκειται ἐν τῇ κλίνῃ τῆς φιλοχρηματίας ὡς παράλυτος και ἐλέγχεται ὑπὸ τοῦ συνειδότος και ὑπὸ τῆς θείας γραφῆς, ὅτι κακῶς ποιεῖ και διπλασιάζει τὸ κεφάλαιον.¹²⁶ Σαν σωτηρία προτείνει την ἐμπρακτὴ μετάνοια, την κολυμβήθρα τῆς ἐλεημοσύνης και τον κατὰ θεόν δανεισμό. Τονίζει ὅτι εἶναι μεγάλο λάθος και ἐνδειξὴ «ἀσπλαγχνίας» και φειδωλίας ὅταν ο δανειστής, προφασιζόμενος την οικονομική του κατάσταση, παίρνει τόκους, πολὺ δε περισσότερο, ὅταν ισχυρίζεται ὅτι θα χρησιμοποιήσει τα χρήματα για ἐλεημοσύνην. Κλείνοντας τον λόγο του, στην ἴδια παράγραφο που ἀναλύει τον τόκο, καλεῖ τους πιστοὺς να πειθαρχήσουν στον τοῦ εὐαγγελίου λόγον και να «υπακούσουν» στις ἐντολές του Χριστοῦ, μένοντας μακριὰ τοῦ κοσμικοῦ φρονήματος, ευχή που εἶναι πιθανὸ να συνδέεται με τον κοσμικὸ νόμο που ἐπέτρεπε τον δανεισμό.

Τα ἐπιχειρήματα του Θεόληπτου κατὰ του ἐντοκου δανεισμοῦ εἶναι κυρίως ἠθικά και βασιζονται στις γραφές και τους πατέρες της Ἐκκλησίας. Στις ομιλίες του ἀναπαράγει τη χριστιανικὴ δυσπιστία ἀπέναντι στα δάνεια, τα οποία συνδέει με την ἐκμετάλλευση της ἀνάγκης και υποστηρίζει ὅτι οδηγούν τον τοκιστὴ στην κόλαση και τον δανειολήπτη στην ἐξαθλίωση.¹²⁷ Ἀκόμη και στη δέκατη ἑνάτη ομιλία, ὅπου ο Θεόληπτος παραθέτει το οικονομικὸ ἐπιχείρημα του δανειστή ὅτι τοκίζει για να καλύψει τις ἀνάγκες του (ἐξόδους ἔχω και χρήζω πολλῶν και δέομαι οἰκονομίας μεγάλης), ἀπαντὰ με καθαρὰ ἠθικούς ὅρους ἀφοῦ υπενθυμίζει τη θεία γραφή και κατευθύνει τον κεφαλαιούχο σε μη οικονομικές συμπεριφορές ὅπως τον κατὰ θεόν

¹²⁵ Θεόληπτος (Sinkewicz), *Ομιλίες*, ἀρ. 19, σελ. 316-329, κυρίως §15-18, σελ. 324-326.

¹²⁶ Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ χρῆση του «διπλασιάζει». Το συναντάμε και στον λόγο «κατὰ τοκίζόντων» του Γρηγορίου Νύσσης, ὅπου συνδέεται με τον «σφόδρα ἀναίσχυντον δανειστὴν»· βλ. Γρηγόριος Νύσσης, «Κατὰ τοκίζόντων», σελ. 272. Λογικά, συνδέεται με τον ρωμαϊκὸ νόμο, σύμφωνο με τον οποίο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τη συμφωνία που μπορεί να ἔχει γίνει, ἕνα δάνειο θεωρεῖται ἐξοφλημένο αὐτόματα εἴν το ποσὸ που ἔχει ἐπιστραφεί εἶναι ἴσο με το διπλάσιο του ἀρχικοῦ κεφαλαίου· βλ. Ἀρμενόπουλος Κωνσταντῖνος, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Εξάβιβλος*, Κωνσταντῖνος Πιτσάκης (ἐπιμ), Ἀθήνα 1971, σελ 200, 3.7.5: *Τῶν τόκων τὸ κεφάλαιον διπλασιαζόντων ὁ τόκος παύεται*. Πρβλ. Λαίου, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 219-220.

¹²⁷ Ἐνδεικτικὰ βλ. Βασίλειος Καισαρείας, «Ὁμιλία εἰς μέρος τοῦ ἸΔ΄ Ψαλμοῦ και κατὰ τοκίζόντων», σελ. 72-95 και Γρηγόριος Νύσσης, «Κατὰ τοκίζόντων», σελ. 264-287.

δανεισμό που σημαίνει άρνηση των τόκων, αν όχι δωρεά και του αρχικού κεφαλαίου.¹²⁸

Παρότι όμως βρίθουν κοινοτυπιών, οι απόψεις του Θεόληπτου έχουν και κάποια στοιχεία που τις κάνουν ενδιαφέρουσες, πέρα από τη θεολογική ή τη φιλολογική έρευνα. Για παράδειγμα, οι λεπτομέρειες και η παραστατικότητα των περιγραφών, μέσω των οποίων ο διάβολος απεικονίζεται ως τοκιστής, κάνουν τον εκδότη των ομιλιών να προτείνει ότι βρισκόμαστε μπροστά σε κάτι «παραπάνω από έναν απλό λογοτεχνικό τόπο».¹²⁹ Η σκέψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι, ο Θεόληπτος εξισώνει τον τόκο με την κλοπή, μια αντίληψη που πηγάζει από τον οικονομικό χώρο και ξεφεύγει από τη κλασική θεολογική σκέψη.¹³⁰ Πιο αναλυτικά, ο Θεόληπτος, ενώ δέχεται ότι το δανεισμένο κεφάλαιο είναι κάτι που ανήκει στον πιστωτή (*ὁ δανειζόμενος ἀλλότρια λαμβάνει πράγματα*),¹³¹ σημειώνει ότι ο δανειστής, μέσω του τόκου, *κλέπτει* τους δανειολήπτες καθώς τους στερεί την *ἐλευθερίαν* τους και τους βάζει να δουλεύουν για αυτόν σαν «αιχμάλωτοι», παρά τη θέλησή τους.¹³² Ακολουθώντας την ίδια λογική, στη δέκατη έκτη ομιλία αναφέρει ότι οι δανειολήπτες, όπως και οι αμαρτωλοί που χρωστούν στον διάβολο, είναι αναγκασμένοι να «εργάζονται» σύμφωνα με τις απαιτήσεις του δανειστή για να καλύψουν τους τόκους.¹³³

Παράλληλα με τα παραπάνω, γνωρίζουμε ότι η Φιλαδέλφεια ήταν ισχυρό εμπορικό κέντρο και ότι τον 14^ο αιώνα, παρά τη μόνιμη τουρκική απειλή, παρέμενε εξαιρετικά μεγάλη και πολυάνθρωπη. Η πόλη φιλοξενούσε βενετική και γενονατική παροικία και οι κάτοικοί της, επωφελούμενοι από την παρουσία των Τούρκων στη γύρω περιοχή, είχαν αναπτύξει οικονομικές σχέσεις μαζί τους και τοπική βιοτεχνία.¹³⁴

¹²⁸ Θεόληπτος (Sinkewicz), *Ομιλίες*, σελ. 326.

¹²⁹ *Οπ.π.*, σελ. 31, σημ. 22.

¹³⁰ Λαΐου, «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», σελ. 350 σημ. 32. Για το ίδιο λογική βλ. παρακάτω την επιχειρηματολογία του Ισίδωρου Γλαβά, σημ. 260.

¹³¹ Θεόληπτος (Sinkewicz), *Ομιλίες*, αρ. 16, σελ. 298· βλ. και αρ. 14, σελ. 288: *ἡγεῖται τὸ ἀλλότριον ὡς ἴδιον καὶ ἐπαίρεται ἐπὶ τῷ δανείσματι*.

¹³² Θεόληπτος (Sinkewicz), *Ομιλίες*, αρ. 7, σελ. 202. Ότι ο δανεισμός ισοδυναμεί με απώλεια της ελευθερίας το βρίσκουμε στους λόγους του Μεγάλου Βασιλείου: *πχ: Τοιαῦτα κατασχηματίζόμενος, καὶ τοιοῦτοις λόγοις ὑποσαίνων καὶ δελεάζων τὸν ἄθλιον, γραμματεῖοις αὐτὸν προσκαταδήσας, καὶ πρὸς τῆ καταπονούση πενία ἔτι καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνδρὸς προσαφελόμενος, ὄχρετο. Ὁ γὰρ τόκοις ἑαυτὸν ὑπεύθυνον καταστήσας, ὦν τὴν ἔκτισιν οὐχ ὑφίσταται, δουλείαν αὐθαίρετον κατεδέξατο διὰ βίου...* βλ. Βασίλειος Καισαρείας, «Ὁμιλία εἰς μέρος τοῦ ΙΔ΄ Ψαλμοῦ καὶ κατὰ τοκίζόντων», σελ. 72-95.

¹³³ Το επιχείρημα ταιριάζει με τα λόγια του Μεγάλου Βασιλείου: *Δανεισάμενος δὲ οὐδὲ πλουτήσεις, καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἀφαιρηθήσῃ. Δοῦλος τοῦ δεδανεικότος ὁ δανεισάμενος, καὶ δοῦλος μισθοφόρος ἀπαραίτητον φέρων τὴν λειτουργίαν, Οπ.π.*

¹³⁴ Η πόλη, από τον Νικηφόρο Χούμνο, χαρακτηρίζεται: *περιφανής, μεγάλη, λαμπρά, πολυάνθρωπη, ἄφθονα γεωργοῦσα καὶ αὐτάρκης*, βλ. «Επιτάφιος», σελ. 229-230. Η περιοχή φημιζόταν για τα ερυθρά μεταξωτά, ενώ υπάρχουν ίχνη βυρσοδεμικών δραστηριοτήτων και ενδείξεις για παραγωγή ειδών

Ο ίδιος ο Θεόκλητος σε ομιλία που εκφώνησε με αφορμή λιτανεία για την *τῶν ἀγρῶν εὐκαρπίαν* μας περιγράφει μια ευημερούσα κοινωνία μεστή από πομπές και *πανηγύρεις δημοχαρεῖς*.¹³⁵ Στην ίδια ομιλία στηλιτεύει τον τρόπο ζωής μιας κοινωνικής ομάδας, τα μέλη της οποίας, κατά τον ίδιο, καυχούνταν την «*κενήν εὐγένειαν*» και περιγράφονται ως: «*βασιλέως οἰκέται καὶ τῶν οὐδὲ τὰ πρῶτα φερόντων, οὐδέγε δήπου τὰ δεύτερα τῆς περὶ βασιλέα τάξεως καὶ οἰκειότητος Θεοῦ φανῆναι οἰκέται*».¹³⁶ Αυτοὶ κατείχαν τον *βαρὸν* και *οὐκ ἐκ δικαίων τῶν πόρων* πλούτο και δεν καταδέχονταν να παραβρεθούν σε *κοινήν ἐκκλησίαν* ούτε να ακολουθήσουν τις λιτανείες καθώς θεωρούσαν *ἀτιμίαν* και *ὑβριν* να συνυπάρξουν με τους «πολλούς». Ήταν άνθρωποι παραδομένοι στις μανίες, τα αρώματα και τις *παντοβαφεῖς ἐσθήτας*, που εκμεταλλεύονταν *τὸν λαὸν* και ασχολούνταν συνεχῶς με τα πράγματα του *πλούτου*: άνθρωποι της *ἐορτῆς*, του *θεάτρου*, των *γάμων* και των *πανηγύρεων*. Η ύπαρξη αυτού του πλούτου προκαλεί διάφορες σκέψεις καθώς η Φιλαδέλφεια εκείνη την περίοδο ήταν μόνιμα αποκλεισμένη από τούρκους εμίρηδες γεγονός που συνεπαγόταν την απώλεια των γύρω γαιών ως πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν.¹³⁷ Ίσως, ο εμπορικός τομέας της πόλης, που, ὅπως είδαμε, κατάφερε να διατηρηθεῖ ανθηρός, να εἶναι η ἀπάντηση. Σε μία ἄλλη ομιλία του, ο Θεόκλητος, με αφορμή τη σπανιότητα των τροφίμων λόγω ανομβρίας, αναφέρεται στην *ἀγορὰν* της πόλης και καλεῖ ὅσους κατέχουν *τῆς γεωργίας τὰ περιττὰ* και χαίρονται με την αύξηση των τιμῶν να ανοίξουν *ταῖς ἀποθήκαις* και να κάνουν την *ἀγορὰν λαμπροτέραν*. Μάλιστα, τους συγκρίνει με *ἀνθρώπους ἄλλοφύλους καὶ παγκαπήλους διὰ μακρᾶς γῆς καὶ θαλάττης κομίζοντας ὄνια, μετὰ πολλοὺς τοὺς μόχθους καὶ τοὺς κινδύνους* και τους θεωρεῖ χειρότερους γιατί ενώ εἶναι «πολιταί» είτε αποθηκεύουν τον *σῖτον* είτε τον

στρατιωτικού εξοπλισμοῦ, βλ Matscke, «Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή», σελ. 166-169 και Foss Clive, «PHILADELPHIA», *ODB*, τ. 3, σελ. 1648. Χαρακτηριστικό της σημασίας της παραγωγῆς των κόκκινων υφαντῶν εἶναι ὅτι ἀπὸ τους Τούρκους ονομάστηκε *Alaşehir*, δηλαδή «παρδαλή πόλη», βλ. Ζαχαριάδου Ελισάβετ, *Ιστορία και Θρόνοι των Παλαιῶν Σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα 1991, σελ.199.

¹³⁵ Γρηγορόπουλος, *Θεόκλητου Φιλαδελφείας του Ομολογητοῦ (1250-1322) Βίος και ἔργα*, τ. Β', σελ. 349-359.

¹³⁶ *Οπ.π.*, σελ. 353. Κατά τον Angelon, η επίθεση του Θεόκλητου στους κρατικούς αξιωματούχους αποτυπώνει τη φιλοδοξία του να αναλάβει την κοσμική και στρατιωτική ηγεσία της πόλης βλ. Angelon Dimiter, *Imperial ideology and political thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge 2007, σελ. 409-411

¹³⁷ Η Φιλαδέλφεια ήταν η τελευταία πόλη που υποτάχθηκε στους Οθωμανούς, το 1391. Βρυώνης Σπύρος, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού : 11ος ἔως 15ος αἰώνας*, μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου, Αθήνα 1996, σελ. 218-222 και 368. Για την πολεμική τακτική των Οθωμανῶν και την απομόνωση των πόλεων ἀπὸ την ὑπαίθρο βλ. Ζαχαριάδου Ελισάβετ, «Εφήμερες ἀποπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον ΙΔ' και ΙΕ' αἰώνα», *Αριάδνη* 5 (1989), 345-346.

πουλούν σε διπλάσια τιμή από αυτήν τοῦ ξένου τε καὶ καπήλου καὶ ἐπὶ τούτῳ τὴν θάλατταν πλέοντος.¹³⁸

Αυτή η εικόνα της ζωντανής εμπορικής οικονομίας που, λόγω των δυσκολιών ανεφοδιασμού και των συχνών πολιορκιών, κατά καιρούς θα είχε μεγάλη ανάγκη για ρευστό -άρα και για δάνεια-, αν συνδυαστεί με τις αναφορές σε φαινόμενα κερδοσκοπίας στα τρόφιμα και με το γεγονός ότι ο Θεόληπτος δεν ήταν κάποιος απομονωμένος θεωρητικός αλλά ένας μαχητικός ιεράρχης,¹³⁹ μας οδηγούν στη σκέψη ότι, τα κηρύγματά του δεν αναπαράγουν απλώς μια χριστιανική ρητορική περί ηθικής καθαρότητας. Η Φιλαδέλφεια ήταν μια πόλη αποκλεισμένη από τους εχθρούς με έντονη κοινωνική ανισότητα.¹⁴⁰ Κατά τη διάρκεια των πολιορκιών, όταν ο κρατικός μηχανισμός αδυνατούσε να ανταποκριθεί στοιχειωδώς στον ρόλο του και οι κοινωνικές αντιθέσεις οξύνονταν, κάποιιοι λίγοι κέρδιζαν από το εμπόριο και τους τόκους ενώ μεγάλο μέρος του πληθυσμού έφτανε στα όρια του. Παράλληλα, αν κρίνουμε από την ένταση της επίθεσης του Θεόληπτου στους Αρσενιάτες, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι απόψεις τους είχαν απήχηση στην περιφέρειά του, γεγονός που μεταφράζεται σε αμφισβήτηση της εκκλησιαστικής τάξης και της πολιτικής ηγεσίας.¹⁴¹ Στα παραπάνω, θα πρέπει να προστεθεί ότι, λόγω της πολιτικής των Παλαιολόγων και της τουρκικής εδραίωσης στη Μικρά Ασία, οι Βυζαντινοί έχαναν το ηθικό τους.¹⁴² Η εγκατάλειψη από την Κωνσταντινούπολη και οι νίκες των μουσουλμάνων οδηγούσαν πολλούς Χριστιανούς στο Ισλάμ, αποδυναμώνοντας ιδεολογικά και φυσικά την Εκκλησία.¹⁴³ Όλα αυτά, δηλώνουν μια κοινωνία σε κρίση

¹³⁸ Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322) Βίος και έργα*, τ. Β', σελ. 361-367, ιδίως 362-363. Για κερδοσκοπία στα τρόφιμα κατηγορήθηκε και ο διοικητής της πόλης, Μανουήλ Τάγαρις, βλ. παραπάνω σημ. 120.

¹³⁹ Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322) Βίος και έργα*, τ. Β', σελ. 349: ...*ὀφείλω λέγων καὶ βοῶν ἅ πρὸς σωτηρίαν εὐρίσκω.*

¹⁴⁰ *Οπ.π.*, σελ. 351: ...*ἡμεῖς δὲ καὶ κατὰ τῶν ἀλλοτρίων λύκοι γινόμεθα [...] καθ' ἑκάστην ἀλλήλοις ἐπιτιθέμεθα [...] οἱ περιφανεῖς καὶ μεγάλοι τοὺς μικρὸν ἐλάττους ἑαυτῶν κακουργοῦσι· τοὺς γὰρ λίαν εὐτελεῖς ἀτιμίαν ἡγοῦνται ὑπερηφανίας, οὐκ ἐπεικειάς, ἡττώμενοι κάκεῖνοι τοὺς μεθ' αὐτοὺς καὶ οὔτοι τοὺς ὑφ' αὐτοῖς.*

¹⁴¹ Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 125.

¹⁴² Ενδεικτικό της κατάστασης είναι το γεγονός ότι ο Θεόληπτος αναγκάστηκε να διαπραγματευτεί με τους Τούρκους το 1310 επειδή δεν υπήρχε βοήθεια από πουθενά. Χούμνος, «Επιτάφιος», σελ. 232: *Καὶ ῥύστης ἦν τότε οὔτε φαινόμενος οὔτε προσδοκώμενος οὐδεὶς.*

¹⁴³ Κωνσταντέλος, *Πενία, Κοινωνία και Φιλανθρωπία*, σελ. 54-55. Δεν είναι τυχαίο ότι, εκείνη την περίοδο, το Πατριαρχείο, τρομαγμένο από το πλήθος που αλλαξοπιστούσε, υιοθέτησε μια τακτική κανονικής επιείκειας, απαιτώντας μόνο την μετάνοια ως προϋπόθεση για την επιστροφή στην Εκκλησία, βλ. πιτάκκιον του Πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ' προς τους κατοίκους της Νίκαιας (1338): MM I, 183· Βρυώνης, *Η Παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, σελ. 298-302. Αναφορές για Χριστιανούς που ασπάζονταν το Ισλάμ λόγω των τουρκικών επιτυχιών, της φτώχειας και της οικονομικής εκμετάλλευσης έχουμε και αργότερα και αφορούν κατοίκους της Κωνσταντινούπολης. Neciroglu Nevra., «Economic conditions in Constantinople during the siege of Bayezid I (1394-1402)», Cyril

και εξηγήσουν την αγωνία του ιεράρχη να καλύψει την κρατική απουσία, αναλαμβάνοντας την άμυνα, τον επισιτισμό, τη δικαιοσύνη και τις διαπραγματεύσεις ενώ, παράλληλα, αγωνιζόταν να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών με κηρύγματα κατά της εκμετάλλευσης και της πλεονεξίας. Με αυτές του τις ενέργειες, ο Θεόκλητος ενίσχυε τη κοινωνική συνοχή και νομιμοποιούσε στο πεινασμένο και απογοητευμένο ποίμνιο την εξουσία του, εξασφαλίζοντας την προσωπική του φήμη,¹⁴⁴ τη διεύρυνση του ρόλου της Εκκλησίας και την αναπαραγωγή του ποιμνίου της. Από την άλλη, σε μια πόλη με ισχυρό και πλούσιο εμπορικό στοιχείο καταδίκασε τον τοκισμό και την κερδοσκοπία, προβάλλοντας την ιδέα μιας χριστιανικής κοινότητας αλληλεγγύης που το κέρδος του εμπόρου θα υποχωρεί μπροστά στις επιταγές της πίστης και στις ανάγκες των συμπολιτών του. Η επιλογή αυτή και η χρήση του τοκιστή ως παραδείγματος, προκειμένου το ποίμνιο να αντιληφθεί τις μεθόδους που επιστρατεύει ο διάβολος για να «ξεγελάσει» ή να «τυραννήσει» τις αθώες ψυχές, μας οδηγούν στη σκέψη ότι μέσω αυτών εκφράζεται η ιδεολογική εναντίωση του ίδιου του Θεόκλητου απέναντι σε μια μικρή αλλά ευκατάστατη ομάδα συμπολιτών του που πλούτιζε από την αγορά.

Mango και Gilbert Dagron (επιμ.), *Constantinople and its hinterland: Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993*, Cambridge 1995, 157-167.

¹⁴⁴ Η φήμη του Θεόκλητου ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια της επαρχίας του. Είχε τέτοιο κύρος που όταν διαφώνησε με τον πατριάρχη Νήφωνα στο ζήτημα των Αρσενιατών και διέκοψε την κοινωνία του με το πατριαρχείο όχι μόνο δεν αφορίστηκε αλλά για δέκα ολόκληρα χρόνια η κεντρική εξουσία άφησε ατιμώρητο τὸν πολὺν καὶ μέγαν, τὸν πανίερον Θεόκλητον, βλ. Κουρούσης Σταύρος, *Μανουήλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος Μητροπολίτης Ἐφέσου*, Αθήνα 1972, σελ. 137-8 και Θεόκλητος (Sinkewicz), *Ομιλίες*, σελ. 15. Άλλες αποδείξεις του κύρους του είναι ότι συγκαταλέχτηκε μεταξύ των «ἀκροατῶν» της δίκη του Ανδρόνικου Γ' (1321) και ότι ανέλαβε τον ρόλο του «πρέσβεως» μεταξύ του Ανδρόνικου Β' και του εγγονού του. Καντ., τ. Ι §14, σελ. 67 και §19, σελ. 94.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

Ο Γρηγόριος Παλαμάς γεννήθηκε το 1296 στην Κωνσταντινούπολη. Προερχόταν από αριστοκρατική οικογένεια της πόλης και, σύμφωνα με το *Έγκώμιο* που έγραψε ο Φιλόθεος Κόκκινος, σπούδασε γραμματική, ρητορική και αριστοτελική φιλοσοφία μαζί με τον διάδοχο του θρόνου Ανδρόνικο Γ', εντυπωσιάζοντας τον δάσκαλό τους Θεόδωρο Μετοχίτη.¹⁴⁵ Σε ηλικία είκοσι ετών, παρά τις προοπτικές ανέλιξης του στην αυτοκρατορική αυλή, εγκατέλειψε την πρωτεύουσα και πήγε να μονάσει στο Άγιο Όρος. Εκεί, αρχικά, εγκαταστάθηκε στη μονή Βατοπεδίου, όπου έγινε η κουρά του και, στη συνέχεια, πέρασε τρία χρόνια στη μονή Μεγίστης Λαύρας.¹⁴⁶

Η ζωή στα μεγάλα κοινόβια φαίνεται ότι δεν ικανοποιούσε τον Παλαμά που εγκατέλειψε τη Λαύρα και κατέφυγε στη σκήτη Γλωσσία, πλάι στον «κορυφαῖον» ησυχαστή Γρηγόριο.¹⁴⁷ Εκεί, μαθήτευσε την *ήσυχίαν* μέχρι το 1325, όταν τουρκικές επιδρομές τον ανάγκασαν να μεταβεί στη Θεσσαλονίκη, όπου χειροτονήθηκε ιερέας.¹⁴⁸ Στη συνέχεια, αποσύρθηκε μαζί με δέκα μαθητές του σε μια σκήτη κοντά στη Βέροια, την οποία, κατά τον Φιλόθεο Κόκκينو, μετέτρεψε σε *φροντιστήριον θείας φιλοσοφίας*. Όμως, και από εκεί έφυγε καθώς οι σερβικές πολεμικές επιχειρήσεις του 1331 τον υποχρέωσαν να αναζητήσει ασφαλές καταφύγιο πίσω στον Άθω.¹⁴⁹

Μετά την επιστροφή του στο Άγιο Όρος, ο Παλαμάς, σε ηλικία περίπου σαράντα ετών, ασχολήθηκε με τη συγγραφή έργων *περι σχολῆς ἱερᾶς καὶ ἡσυχίας καὶ*

¹⁴⁵ Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Έγκώμιο*, σελ. 437-438· βλ. Dennis George, «The Late Byzantine Metropolitans of Thessalonike», *DOP* 57 (2003), 256 και *PLP* 21546.

¹⁴⁶ Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Έγκώμιο*, σελ. 441-449 και Meyendorff John, *A Study of Gregory Palamas*, Leighton Byzzard 1974, σελ. 28-34.

¹⁴⁷ Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Έγκώμιο*, σελ. 449-451. Για τον Γρηγόριο τον πάνυ ή Δριμύν βλ. *PLP* 5828.

¹⁴⁸ Laiou, «Saints and society in the late Byzantine Empire», σελ. 92-93.

¹⁴⁹ Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Έγκώμιο*, σελ. 451-459.

θείου φωτισμοῦ καὶ θεώσεως.¹⁵⁰ Στο πλαίσιο αυτών των θεολογικών του αναζητήσεων ήρθε σε ρήξη με τον φιλόσοφον Βαρλαάμ τον Καλαβρό.¹⁵¹ Η διαμάχη των δύο ανδρών εξελίχθηκε σε θρησκευτική έριδα και η ανάγκη του Παλαμά να υπερασπιστεί τις απόψεις του δημόσια τον υποχρέωσε να μεταβεί, αρχικά, στη Θεσσαλονίκη και, αργότερα, στην Κωνσταντινούπολη.¹⁵² Εκεί, το 1341, με πρωτοβουλία του πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα, συγκλήθηκαν μια σειρά από σύνοδοι, στις οποίες επικράτησαν οι απόψεις του Ησυχαστή και καταδικάστηκε ο Βαρλαάμ.¹⁵³

Στον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε τον θάνατο του Ανδρόνικου Γ' (1341-1347), ο Παλαμάς, παρότι αποσύρθηκε στο μοναστήρι του Αγίου Μιχαήλ στο Σωσθένιο του Βοσπόρου, διακηρύσσοντας *τὴν εἰρήνην καὶ τὴν ὁμόνοιαν*, στήριξε την παράταξη του Καντακουζηνού.¹⁵⁴ Η επιλογή του αυτή τον έφερε αντιμέτωπο με τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα που ξεκίνησε μια σειρά διώξεων εναντίον του. Όπως μας πληροφορεί το *Εγκώμιο*, ο πατριάρχης αρχικά, χρησιμοποίησε τον *ψευδαπόστολον* και *ἀντίχριστον* Ακίνδυνο για να αμφισβητήσει την ορθοδοξία του Ησυχαστή και, στη συνέχεια, τον κατηγορήσε για εγκλήματα *καθοσιώσεως* και *στάσεως*, καταφέροντας να τον καταδικάσει ως «κακοῦργον».¹⁵⁵ Έτσι, ο Παλαμάς έμεινε στη φυλακή για τέσσερα χρόνια, μέχρι το 1347, όταν οι πολιτικές ανακατατάξεις επέβαλαν την καθαίρεση του Καλέκα και την επαναφορά του Ησυχασμού ως επίσημο δόγμα της Εκκλησίας.¹⁵⁶

Μετά την επικράτηση του Καντακουζηνού και την επακόλουθη αλλαγή στην ηγεσία του Πατριαρχείου, ο Παλαμάς ανταμείφθηκε για την αφοσίωσή του με τον

¹⁵⁰ Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 464-465 και 468-470. Μεταξύ 1335 και 1336 ο Παλαμάς διατέλεσε ηγούμενος της μονής Εσφιγμένου. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, σελ. 39-41.

¹⁵¹ Βλ. Τατάκης Βασίλειος, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, μτφρ. Εύα Καλπουρτζή, Αθήνα 1977, σελ. 245-256.

¹⁵² Ο Παλαμάς, στα τρία χρόνια που έμεινε στη Θεσσαλονίκη, είχε αρκετές συναντήσεις με τον Βαρλαάμ και συνέγραψε πραγματείες *ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων*. Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 472-485 και Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, σελ. 42-46.

¹⁵³ Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 490-496. Η Σύνοδος επέβαλε τη δημόσια καταστροφή των συγγραμμάτων του Βαρλαάμ. ΜΜ Ι, σελ. 201-202 και Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, σελ. 54-62.

¹⁵⁴ Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 498-500 και Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, σελ. 64-65.

¹⁵⁵ Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 501-502 και 512 Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, σελ. 65-75. Από την έναρξη του εμφυλίου μέχρι τη σύλληψη του Παλαμά μεσολάβησαν δύο χρόνια. Σύμφωνα με τον Donald Nicol, η ανοχή απέναντι του οφειλόταν στο «κύρος και στην ηθική του ακτινοβολία». Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, σελ. 212-213.

¹⁵⁶ Τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα διαδέχθηκε στον θρόνο ο ησυχαστής μητροπολίτης Μονεμβασίας Ισιδώρος. Υποψήφιος για τον θρόνο ήταν και ο Παλαμάς, ο οποίος, κατά τον Καντακουζηνό, ήταν ο επικρατέστερος, λόγω της στάσης που κράτησε στον εμφύλιο πόλεμο. Καντ. τ. ΙΙΙ, σελ. 25 και Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, σελ. 79-87.

μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης.¹⁵⁷ Όμως, όπως αναφέρει ο Φιλόθεος Κόκκινος, η *περιφανής και μεγάλη καθέδρα* ήταν αιτία *ἀγώνων και παλαισμάτων* για τον Γρηγόριο. Πηγή των προβλημάτων ήταν οι Ζηλωτές, οι οποίοι ήλεγχαν τη πόλη και αντιτίθονταν στην ενθρόνιση ενός οπαδού του Καντακουζηνού.¹⁵⁸ Πιο αναλυτικά και σύμφωνα πάντα με το *Εγκώμιο*, η Θεσσαλονίκη διοικούνταν *ὑπό τινων εὐαριθμῆτων στασιαστῶν, πονηρῶν ὄντως καὶ φθόρων καὶ ἀναξίων τοῦ προσρήματος καὶ τῆς πολιτείας ἐκείνης*, οι οποίοι, όχι μόνο δεν αναγνώριζαν τον Παλαμά, αλλά χρησιμοποιούσαν και τις «καινοτομίες» του Βαρλαάμ, ως *πρόσχημα και προκάλυμμα τῆς χαλεπῆς στάσεως καὶ τῶν λειψάνων τῆς ἀταξίας*.¹⁵⁹

Μπροστά στην ἄρνηση των Ζηλωτῶν να αναγνωρίσουν τον νέο τους μητροπολίτη, ο Παλαμάς κατέφυγε, αρχικά, στο Ἅγιο Ὄρος και, στη συνέχεια, στη Λήμνο.¹⁶⁰ Εκεί, παρέμεινε μέχρι το 1350, χρονιά που ανατράπηκαν οι Ζηλωτές και έγινε, τελικά, δυνατή η εγκατάστασή του στη Θεσσαλονίκη.¹⁶¹ Λίγους μήνες μετά έφυγε πάλι για την Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να συμμετάσχει στη Σύνοδο του 1351, με την οποία επιβεβαιώθηκε η πλήρης επικράτηση του Ησυχασμού στην

¹⁵⁷ Ο Ισίδωρος, μόλις ανέλαβε την πατριαρχία, χειροτόνησε τριάντα δύο νέους επισκόπους, ανάμεσά τους και τον Παλαμά. Σύμφωνα με τον Φιλόθεο Κόκκινο, ο Παλαμάς δεν εξελέγη μητροπολίτης αλλά αποδέχθηκε τον θρόνο, μετά από *μεγάλα ἀξιώσεις και ἰκεσίας* του βασιλέως και του πατριάρχου (*Εγκώμιο*, σελ. 516-17). Κανονικά, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης εκλεγόταν από σύνοδο τοπικών επισκόπων, κληρικών και λαϊκών. Βλ. Χριστοφορίδης Βενιζέλος, «Ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβάς και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 29 (1986-1989), σελ. 535 και Dennis, «The Late Byzantine Metropolitans of Thessalonike», σελ. 261-262.

¹⁵⁸ Καντ., τ. III, σελ. 104. Για τους Ζηλωτές βλ. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, σελ. 89-93 και παραπάνω σημ. 19.

¹⁵⁹ Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 522 και 517. Χαρακτηριστικό της απέχθειας του Φιλόθεου Κόκκινου προς τους Ζηλωτές είναι η ακόλουθη περιγραφή της Θεσσαλονίκης: *...ἔτι τῆς λύμης τῆς προλαβούσης ἀπόζουσα καὶ τῆς στάσεως καὶ μήπω τῆ τῆς εἰρήνης εὐωδία τὸν πονηρὸν ἐκείνον καὶ διεφθορότα χυμὸν καὶ τὴν καχεξίαν θεραπευθεῖσα. ὅ.π.π.*, σελ. 517. Σύμφωνα με την Αγγελική Λαΐου, ο Φιλόθεος Κόκκινος διαπνεόταν από σεβασμό και θαυμασμό για τους αριστοκράτες και από φόβο και περιφρόνηση για τον λαό (*people*). Laiou, «Saints and society in the late Byzantine Empire», σελ. 103-104.

¹⁶⁰ Στην πρώτη προσπάθεια εισόδου στη Θεσσαλονίκη και στο Ἅγιο Ὄρος ο Παλαμάς συνοδευόταν από τον Νικόλαο Καβάσιλα (βλ. παρακάτω σημ. 199). Πριν πάει στη Λήμνο, ο Παλαμάς, το 1349, θεωρώντας ότι η «στάσις» είχε ατονήσει και ότι επικρατούσε *ὁμόνοια*, προσπάθησε να έρθει σε συνεννόηση με τους Ζηλωτές και να εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη. Όμως, και αυτή τη φορά απέτυχε αφού αρνήθηκε να συναινέσει στο αίτημα τους να μην μνημονεύεται το όνομα του Καντακουζηνού στη λειτουργία. Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 520-521.

¹⁶¹ Ο Φιλόθεος Κόκκινος, ο οποίος φαίνεται ότι συνόδευε τον Παλαμά στην είσοδο του στη Θεσσαλονίκη, αναφέρει ότι οι Θεσσαλονικεῖς, *απαλλαγμένοι από τους «κακούργους», απέδωσαν στον ιεράρχη «βασιλικά επινίκια και θριάμβους και πομπές»*. Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 522-524 (σημ. 372). Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, σελ. 92-93 και Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, σελ. 227-229.

Ορθόδοξη Εκκλησία.¹⁶² Στη συνέχεια, αναγκάστηκε να μείνει για ένα διάστημα στο Άγιο Όρος¹⁶³ και το 1354 μετέβη πάλι στην πρωτεύουσα για να μεσολαβήσει μεταξύ του Ιωάννη Ε΄ και του Ιωάννη Καντακουζηνού. Τέλος, για έναν περίπου χρόνο βρέθηκε *αίχμάλωτος εις Ασίαν* καθώς έπεσε στα χέρια των Οθωμανών Τούρκων που τότε έκανα τις πρώτες επιχειρήσεις τους στην Ευρώπη.¹⁶⁴ Όταν πια απελευθερώθηκε και γύρισε στη Θεσσαλονίκη ήταν εξαντλημένος από ασθένεια που τον ταλαιπωρούσε χρόνια και πέθανε το 1359.¹⁶⁵

Στο μικρό διάστημα που έζησε στη Θεσσαλονίκη, βασικό μέλημα του Παλαμά αποτέλεσε η επικράτηση της *ειρήνης* και της *όμοιότητας* μεταξύ των Θεσσαλονικέων. Ο ίδιος προσπάθησε να διατηρήσει τις ισορροπίες σε σχέση με το παρελθόν, αποδοκιμάζοντας, από τη μια, το καθεστώς των Ζηλωτών, απαιτώντας όμως, από την άλλη, να ξεχαστούν τα παλιά και να καταργηθεί η *έχθρα* μεταξύ των συμπολιτών του. Χαρακτηριστικά, στην πρώτη ομιλία του ως μητροπολίτης, αρχικά, κατηγόρησε τους Ζηλωτές ότι κατέστρεφαν και έκλεβαν και σκότωναν *άνιλεως* και ότι ανάμεσά τους βρισκόταν ο διάβολος που τους έκανε να αντιμάχονται την κοσμική και εκκλησιαστική ηγεσία.¹⁶⁶ Στη συνέχεια, όμως, πρόβαλε την *όμοιοιαν* και απαίτησε από τους μεν ηττημένους *στασιαστὰς* να μετανοήσουν, από τους δε νικητές να θυμηθούν τους κοινούς «προγόνους» και τις ειρηνικές ημέρες και να μην ανταποδώσουν το κακό που υπέστησαν.¹⁶⁷ Έτσι, αν εμπιστευθούμε το *Εγκώμιό* του, ο Παλαμάς, κατάφερε με τη διαλλακτικότητα του να συσπειρώσει γύρω του όλους τους κατοίκους, ακόμη και τους πρώην *ύβριστὰς* του.¹⁶⁸

¹⁶² Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 528-531. Η σύνοδος έγινε στο παλάτι των Βλαχερνών. Ήταν η πιο επίσημη πράξη επικύρωσης του δόγματος του Παλαμά και έγινε αποδεκτή από όλες τις Ανατολικές Εκκλησίες. Βλ. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, σελ. 94-101.

¹⁶³ Ο Ιωάννης Ε΄ του απαγόρευσε την είσοδο στη Θεσσαλονίκη καθώς τον θεωρούσε άνθρωπο του Καντακουζηνού. Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 532-533 και Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, σελ. 102.

¹⁶⁴ Κατά την αιχμαλωσία του, ο Παλαμάς ενεπλάκη σε θεολογικές συζητήσεις και, σύμφωνα με τον Φιλόθεο Κόκκινο, κέρδισε τον σεβασμό των Τούρκων «αρχόντων». Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 535-551.

¹⁶⁵ Απελευθερώθηκε το 1355 με χρήματα που, κατά με τον Γρηγορά, κατέβαλε ο Καντακουζηνός βλ. Γρηγοράς, τ. 3, σελ. 252. Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 535, 552 (σημ. 486) και 563.

¹⁶⁶ Βασική μομφή κατά των Ζηλωτών ήταν ότι έφεραν *ταραχὰς ἀνηκέστους* και ότι με το *μίσος* τους έκαναν την πόλη να μοιάζει σαν να έχει αλωθεί από εχθρούς. Παρόμοια εικόνα μας δίνει και ο Καντακουζηνός στην περιγραφή του. βλ. Καντ. τ. II, σελ. 234-235.

¹⁶⁷ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ομιλία Α΄, Περί τῆς πρὸς ἀλλήλους εἰρήνης. Ρηθεῖσα μετὰ τρίτην ἡμέραν τῆς πρὸς Θεσσαλονικὴν ἐπιδημίας», *Γρηγορίου τοῦ Παλαμά ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 9, *Ομιλίαι (Α΄-Κ΄)*, εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια: Παναγιώτης Χρήστου, [Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 72] Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 25-43, ιδίως §7-10, σελ. 34-38.

¹⁶⁸ Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 524-525.

Στην γενικευμένη αποδοχή του Παλαμά θα πρέπει να συνετέλεσε και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για τα φτωχότερα στρώματα της Θεσσαλονίκης. Ο ίδιος παρουσιάζει την πόλη να μαστίζεται από έντονη κοινωνική πόλωση. Σε μια ομιλία του, όπου γίνεται λόγος *περι πλουσίων και πενήτων*, ο *ἄρπαξ και ἄδικος* πλούσιος κατακρίνεται γιατί ενδιαφέρεται μόνο *περι τὸν ἱματισμὸν και τὸν καλλωπισμὸν και τὴν πολυτέλειαν τῶν ἐνδυμάτων* και όχι για τους φτωχούς που πεθαίνουν δίπλα του. Τονίζεται η ἔλλειψη οποιασδήποτε επαφῆς μεταξύ των δύο κοινωνικῶν ἄκρων (*ὄρατε τοῦ πλουσίου τὸ παντάπασιν ἀκοινώνητον πρὸς τὸν πτωχὸν*) και απαιτεῖται ἀπὸ τους ἔχοντες να εἶναι ελεήμονες και να δανεῖζουν σε ὅσους ἔχουν ἀνάγκη.¹⁶⁹ Το μοτίβο αὐτὸ επαναλαμβάνεται και στην *ιε'* ομιλία, όπου σύμφωνα με τα λεγόμενα του Παλαμά, η πόλη χωριζόταν σε δύο στρατόπεδα. Στο ἓνα συγκεντρώνονταν οι *πλουτοῦντες και εὐπαθοῦντες και τῆς προσκαίρου δόξης ἀπολαύοντες* (*ἄρχοντες και ἔνδοξοι*), ἐνῶ στο ἄλλο συνωστίζονταν οι ἀδύνατοι (*ἀδόξοις, ἀρχόμενοις, πένησιν*): ο *γεωργός*, ο *σκυτοτόμος*, ο *οἰκοδόμος*, ο *ράπτης* και ο *ύφαντής*, δηλαδή, *πᾶς ὁ δι' οἰκείων πόνων και ἐκ τῆς τῶν χειρῶν ἐργασίας ποριζόμενος τὸ ζῆν*.¹⁷⁰ Ἐχοντας να διαχειριστεῖ αὐτὴ την κατάσταση, ο Παλαμάς ἀνέλαβε την υπεράσπιση των φτωχῶν. Ἐτσι, στην *ζγ'* ομιλία τον βρίσκουμε να συμπαραστέκεται στις διαμαρτυρίες των «*πενήτων*», που, σύμφωνα με τα λόγια του, υπέφεραν ἀπὸ την *ἀνηλεῆ και μισάνθρωπον* συμπεριφορά και τη *συνεχῆ βίαν και ἀδικίαν* των δυνατωτέρων. Ὑποστηρίζει ὅτι η εἰρήνη που επικρατοῦσε στην πόλη ἦταν φαινομενική και ὅτι η κοινωνική εκμετάλλευση εἶχε τα χαρακτηριστικά πολέμου (*κατ' ἀλλήλων φθοράν*). Ὡς υπεύθυνους για τη *δημοσίαν και κοινήν συμφορὰν* υποδεικνύει τους «*δυναστεύοντας*», οι οποίοι, μετὰ την επικράτησή τους, ἀύξησαν την *κατὰ τῶν πενομένων βίαν* και ἐπέβαλαν *βαρύτερα τέλη* στους χειρωνακτικὰ εργαζόμενους (*τοῖς αὐτουργικῶς ζῶσιν*).¹⁷¹ Στο ἴδιο πνεῦμα, σε ἄλλη ομιλία, κατηγορεῖ τους «*πλουσίους*»

¹⁶⁹ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ὁμιλία ΜΗ', Εἰς τὸ τῆς πέμπτης Κυριακῆς τοῦ Λουκᾶ εὐαγγέλιον, τὸ λέγον, “ἄνθρωπός τις ἦν πλούσιος και ἐνεδιδύσκετο πορφύραν και βύσσον”. Ἐν ἧ περι πλουσίων τε και πενήτων, και τίς ὁ σωζόμενος», *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 11, *Ὁμιλίαι (ΜΓ'-ΞΓ')*, εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια: Παναγιώτης Χρήστου, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 79] Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 135-159.

¹⁷⁰ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ὁμιλία ΙΕ', Ἐκφωνηθεῖσα τῇ Κυριακῇ τῶν Βαΐων», *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 9, *Ὁμιλίαι (Α'-Κ')*, εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια: Παναγιώτης Χρήστου, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 72] Θεσσαλονίκη 1985, §3, σελ. 402.

¹⁷¹ Κατὰ τον Παλαμά, οι *δυναστεύοντες* ἦταν: οι *στρατιωτικοί* που δεν ἀρκοῦνταν στον μισθὸ τους, οι «*ἄρχοντες*» που υπερῆφανεύονταν για τις ἀρπαγές τους και οι *επιτήδαιοι* που κατασπάρασαν την περιουσία των *ἀπροστατευτῶν*. Γρηγόριος Παλαμάς, «Ὁμιλία ΞΓ', Πρὸς τοὺς δυσχεραίνοντας ἐπὶ ταῖς συμβαίνουσας ἡμῖν πάντοθεν περιστάσεσι παντοδαπαῖς», *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 11, *Ὁμιλίαι (ΜΓ'-ΞΓ')*, εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια: Παναγιώτης Χρήστου, [Ἑλληνες

που ζούνε ἐν κραιπάλη καὶ μέθη καὶ τρυφαῖς καὶ μερίμναις βιωτικαῖς καὶ εἶναι προσηλωμένοι στα γήινα καὶ τὴ δόξα.¹⁷² Τους προειδοποιεῖ ὅτι εἶναι *κατηραμένοι* ἀπὸ τοὺς πτωχοὺς, ἐπειδὴ ἐπιλέγουν τὸ περιττεῦον ἀργύριον καὶ σφετερίζονται τὰ ἀλλότρια, καὶ τοὺς προτρέπει νὰ ἐξιλεωθοῦν, μέσω τῆς ἐλεημοσύνης, τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῶν ἔργων εὐποιΐας.¹⁷³ Τέλος, στὴ λθ' ομιλία, ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ πλεονεξία ἦταν ἡ αἰτία ὅλων τῶν προβλημάτων καὶ ὡς λύση προτείνει στους γαιοκτῆμονες νὰ μοιραστοῦν με τοὺς πεινασμένους τὸ περίσσευμα τῆς συγκομιδῆς τους, στους ἄρχοντες νὰ μὴ εἶναι φιλάργυροι καὶ στους «ἀγοραῖους» (*καπήλους* καὶ *ἐμπόρους*) νὰ σταματήσουν νὰ ἐξαπατοῦν τοὺς πελάτες τους.¹⁷⁴

Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο καταδίκης τῆς πλεονεξίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐκμετάλλευσης, ὁ Παλαμάς θίγει καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ἐντοκοῦ δανεισμοῦ σε διάφορα σημεῖα τοῦ ἔργου του. Ἐνδεικτικά, στὴν κζ' ομιλία καλεῖ τοὺς πιστοὺς νὰ ἀκολουθήσουν ἐμπράκτως τὶς ἐντολές τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ δανεῖζουν χωρὶς νὰ ἐλπίζουν σε ἀνταπόδοση.¹⁷⁵ Στὴ λστ' ομιλία συνδέει τὸν δανεισμό με τὴν ἐλεημοσύνη καὶ προτείνει στους Θεσσαλονικεῖς νὰ ἀποζητοῦν τοὺς ουράνιους *θησαυροὺς*. Ἐπειτα, προβάλλει τὸ παράδειγμα τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται ὡς βασιλεὺς ποὺ σπλαχνίζεται τοὺς «δούλους» του καὶ τοὺς ἀπαλλάσσει ἀπὸ ἓνα μεγάλο *δάνειον*.¹⁷⁶ Στὴ μῆ' ομιλία προειδοποιεῖ τοὺς πλούσιους νὰ μὴ διώχνουν αὐτοὺς ποὺ ζητοῦν δανεικά γιατί θὰ πάνε στὴν Κόλαση.¹⁷⁷ Στὴν ιγ' ομιλία ἐλέγχει αὐτοὺς ποὺ «καθαρπάζουν» καὶ πλουτίζουν *ἀδίκως* ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς προτρέπει νὰ λύσουν *πάντα σύνδεσμον ἀδικίας* καὶ νὰ διασπάσουν τὰ βίαια συναλλάγματα καὶ

Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 79] Θεσσαλονίκη 1986, §11, σελ. 602-604. Στὴν εἰσαγωγή τῆς ομιλίας (σελ. 19) ἀναφέρεται ὅτι ἐκφωνήθηκε στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1351.

¹⁷² Γρηγόριος Παλαμάς, «Ομιλία Δ', Εἰς τὸ εὐαγγέλιον τῆς Δευτέρας τοῦ Χριστοῦ Παρουσίας καὶ περὶ εὐσπλαχνίας καὶ εὐποιΐας», *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 9, *Ομιλίαι (Α'-Κ')*, εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια: Παναγιώτης Χρήστου, [Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 72], Θεσσαλονίκη 1985, ἐδῶ §5, σελ. 114.

¹⁷³ *Οπ.π.*, §18-24, σελ. 130-136.

¹⁷⁴ *Καὶ οὐχ οἱ παρ' ἡμῖν ἄρχοντες μόνον, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀγοραῖοι· πόσα γὰρ ἐπιζήμια τοῖς ἀγοράζουσιν οἱ παρ' ἡμῖν κάπηλοι καὶ οἱ ἄλλοι ἔμποροι ἐπιτεχνῶνται, μηδὲ μέτροις καὶ σταθμοῖς δικαίοις, ὅτε δύνανται, χρώμενοι.* Γρηγόριος Παλαμάς, «Ομιλία ΛΘ', Ῥηθεῖσα ἐν λιτῇ, γενομένη διὰ τὴν ἀθήην καὶ ἀθρόαν τοῦ θανάτου τῆνικαῦτα πληγὴν», *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ.10, *Ομιλίαι (ΚΑ'-ΜΒ')*, [Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 76], §6, σελ. 500.

¹⁷⁵ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ομιλία ΚΖ', Ἐκφωνηθεῖσα καὶ αὕτη ἐν τῷ καιρῷ τοῦ θέρους. Ἐν ἧ καὶ περὶ τοῦ μέλλοντος ἡμῖν λογικοῦ θέρους», *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ.10, *Ομιλίαι (ΚΑ'-ΜΒ')*, [Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 76], §14, σελ. 194.

¹⁷⁶ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ομιλία ΛΣΤ', Εἰς τὸ τῆς δεκάτης πρώτης Κυριακῆς Εὐαγγέλιον τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου, ὑπόθεσιν ἔχον τὴν παραβολὴν τὴν λέγουσαν “Ὁμοιωθὴ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἀνθρώπῳ βασιλεῖ ὃς ἠθέλησε συνᾶραι λόγον” Ἐν ἧ καὶ περὶ ἀνεξικακίας καὶ συμπαθείας», *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ.10, *Ομιλίαι (ΚΑ'-ΜΒ')*, [Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 76], §4, σελ. 416 καὶ §8, σελ. 420.

¹⁷⁷ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ομιλία ΜΗ'», §14, σελ. 154.

*πᾶσαν συγγραφὴν ἄδικον.*¹⁷⁸ Τέλος, στην ζβ' ομιλία υποστηρίζει ότι η φιλαργυρία είναι αιτία όλων των *κακῶν*, μεταξύ των οποίων και του *τόκου*.¹⁷⁹

Παράλληλα, βέβαια, με τις παραπάνω σποραδικές αναφορές στον τόκο, έχει διασωθεί και μια ολόκληρη ομιλία του Παλαμά για το συγκεκριμένο ζήτημα. Στον «κατὰ τοκίζόντων»¹⁸⁰ λόγο του, αρχικά, παρουσιάζει τους θείους νόμους ως φυσικές πανανθρώπινες αξίες, ανώτερες του κοσμικού δικαίου που επέτρεπε τον έντοκο δανεισμό. Πιο αναλυτικά, υποστηρίζει ότι η εντολή «καθὼς γὰρ θέλετε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς ὁμοίως» είναι ένας «νόμος» που εδράζεται στη φύση του ανθρώπου και, κατά συνέπεια, δεν δεσμεύει μόνο ένα «γένος» αλλά «πάσαν τὴν οἰκουμένην». Σε όλους τους ανθρώπους, λοιπόν, είναι *ἔμφυτον* να θέλουν να ευεργετούνται και να ευεργετούν, άρα σε όλους ενυπάρχει *φυσικῶς* η σωστή κρίση, η οποία απαγορεύει να κερδίζει κάποιος από την ανάγκη του άλλου. Στη συνέχεια, ο Παλαμάς τονίζει πως είναι προσταγή του Κυρίου οι πιστοὶ να «πολιτεύονται» σύμφωνα με τὰ *εὐαγγελικὰ παραγγέλματα* και καταγράφει συγκεκριμένα χωρία τόσο από την Παλαιά, όσο και από την Καινή Διαθήκη. Επόμενο βήμα είναι η ανάλυση της συμπεριφοράς του τοκιστή. Ο ιεράρχης ξεκινά, κρίνοντας τη συμβολή του στο κοινό καλό και παραθέτει το γνωστό ηθικό επιχείρημα ότι ο *τοκογλύφος* είναι εχθρὸς της *πολιτείας* καθώς της αφαιρεί την *εὐκλειαν* και της προσδίδει το αμάρτημα της *ἀπανθρωπίας*, κάτι που επιφέρει συνολική τιμωρία.¹⁸¹ Στη συνέχεια, κάνει μια ενδιαφέρουσα σκέψη, σύμφωνα με την οποία, ο τοκογλύφος δεν είναι σωστός *πολίτης* αφού η οικονομική του συμπεριφορά δεν λειτουργεί *ὑπὲρ* της πόλης.¹⁸² Η λογική πίσω από αυτό είναι η ακόλουθη: ο τοκιστής ό,τι έχει το απέκτησε από την πόλη (*παρ' αὐτῆς*) και το κεφαλαίο του, αντί να το δανείσει σε αυτούς που το χρειάζονται, το αποθησαυρίζει ή το τοκίζει με αποτέλεσμα να συσσωρεύει τον *ὀλίγον βίον* των συμπολιτῶν του. Τέλος, ο Παλαμάς, προσπαθεῖ να

¹⁷⁸ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ομιλία ΙΓ', Τῆ πέμπτη Κυριακῇ τῶν νηστειῶν. Ἐν ἧ και περι ἔλεημοσύνης», *Γρηγορίου τοῦ Παλαμά ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 9, *Ομιλίαι (Α'-Κ')*, εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια: Παναγιώτης Χρήστου, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 72] Θεσσαλονίκη 1985, §9, σελ. 364.

¹⁷⁹ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ομιλία ΞΒ», §10, σελ. 578.

¹⁸⁰ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ομιλία ΜΕ', Εἰς τὸ τῆς δευτέρας Κυριακῆς τοῦ Λουκᾶ Εὐαγγέλιον τὸ λέγον «καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς». Ἐν ἧ και κατὰ τοκίζόντων», », *Γρηγορίου τοῦ Παλαμά ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 11, *Ομιλίαι (ΜΓ'-ΞΓ')*, εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια: Παναγιώτης Χρήστου, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 79] Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 67-85.

¹⁸¹ Το επιχείρημα αυτό το συναντάμε και Βασίλειος Καισαρείας, «Ομιλία ρηθεῖσα ἐν λιμῶ και ἀρχμῶ», §4, σελ. 138-140 και στον Καβάσιλας, «Κατὰ τοκίζόντων», στ. 748.

¹⁸² Παρόμοια κατηγορία, δηλαδή, ότι δεν είναι σωστοὶ «πολιται» απευθύνει και ο Θεόκλητος Φιλαδελφείας σ' αυτούς που κερδοσκοποῦσαν στις τιμές των τροφίμων, βλ. παραπάνω σημ. 138.

πείσει τους κεφαλαιούχους να δανειζουν χωρίς τόκο.¹⁸³ Για να το πετύχει αυτό, πρώτα, απειλεί τους τοκιστές ότι εάν δεν συμμορφωθούν θα τιμωρηθούν όπως οι φιλάργυροι (*τὸ περιττεῖδον ἀργύριον* θα γίνει μητέρα *ἐχιδῶν* και *ἀκοιμήτων σκωλήκων*) και μετά τους διαβεβαιώνει ότι σε περίπτωση που δανείσουν στους φτωχούς δεν θα χάσουν, αφού θα αποζημιωθούν «μετὰ μεγίστης προσθήκης» στον μέλλοντα αιώνα.

Ένα ζήτημα που προκύπτει από τη μελέτη των ομιλιών του ιεράρχη είναι ότι, δεν προσδιορίζονται κοινωνικά ποιοι είναι οι τοκογλύφοι αλλά περιγράφεται μόνον η πρακτική τους: *οἱ μὴ δανείζειν ἐθέλοντες τοῖς ἀποδώσειν ὑπισχνουμένοις τὰ ἴσα καὶ κατὰ καιρὸν, τόκους δὲ ἀπαιτοῦντες καὶ τούτους βαρεῖς*.¹⁸⁴ Παρόλα αυτά, είναι αρκετά ενδιαφέρον ότι σε κάποιο σημείο του «κατὰ τοκίζόντων» λόγου ο τοκισμός συνδέεται με την αμφισβήτηση της τάξης. Πιο συγκεκριμένα, στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο πριν κατηγορήσει τους τοκιστές, ο Παλαμάς καταδικάζει με τον πλέον σαφή τρόπο αυτούς που δεν σέβονται την κοσμική και εκκλησιαστική ιεραρχία. Υποστηρίζει ότι είναι χειρότεροι των *ἀμαρτωλῶν*, όχι μόνο όσοι δανειζουν έντοκα αλλά και όσοι δεν εκτιμούν αυτούς που τους φροντίζουν (*τοὺς ἀγαπῶντας καὶ κηδευομένους*), όσοι «ἀφηνιάζουσι» ενάντια στους *πολιτάρχας*, όσοι δεν αποδίδουν τις τιμές που απαιτούνται στους *ἐκ Θεοῦ* βασιλεῖς και όσοι απειθούν στην Εκκλησία και αγανακτούν κατὰ των *προστατῶν* της.¹⁸⁵ Παρουσιάζει, έτσι, ο Παλαμάς στον ακροατή δύο καταστάσεις όπου οι συμπολίτες του δεν ακολουθούν τη θεία επιταγή της αγάπης: όταν αμφισβητούν την κατεστημένη τάξη και όταν δανειζουν έντοκα. Ο παραλληλισμός αυτών των δύο «αμαρτιῶν», που κατὰ τον Παλαμά εκκινούν από την ίδια αφετηρία, μας βάζει στον πειρασμό να υποθέσουμε ότι στη σκέψη του η τοκογλυφία, δηλαδή οι άνθρωποι της αγοράς και του χρήματος, συνδεόταν με αυτούς που αμφισβητούσαν την πολιτική και εκκλησιαστική τάξη, δηλαδή, με τους Ζηλωτές.

Ανεξάρτητα από τη βασιμότητα της παραπάνω υπόθεσης, παραμένει γεγονός ότι ο Παλαμάς έδρασε σε μια κοινωνία που αντιμετώπιζε έντονα το ζήτημα της

¹⁸³ Το ζήτημα αυτό δεν ήταν κάτι καινούργιο, όπως είδαμε, η άρνηση των υπηκόων να εφαρμόσουν τον νόμο του Βασιλείου Α', που επέβαλε τον άτοκο δανεισμό, ανάγκασε τον Λέοντα Γ' να τον αποσύρει. Βλ. παραπάνω σημ. 35.

¹⁸⁴ Η έμφαση που δίνεται στους *βαρεῖς* τόκους κάνει την Αγγελική Λαΐου να προτείνει ότι πίσω από την ομιλία δεν κρύβεται μια γενικευμένη καταδίκη του τόκου ως πρακτική, αλλά η απόρριψη των παράνομων υψηλών επιτοκίων, συνδέοντας τη στάση του Παλαμά με κοινωνικά και ηθικά αντανακλαστικά (είναι «άδικο» κάποιος να μην μοιράζεται το περίσσειμά του). Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 212.

¹⁸⁵ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ομιλία ΜΕ'», §6-7, σελ. 76-80.

φτώχιας¹⁸⁶ και, ταυτόχρονα, προσπαθούσε να σταθεροποιηθεί, μετά από μια περίοδο αναταραχών. Ο ίδιος, παρά την κριτική του στη συμπεριφορά κάποιων μελών της ηγετικής τάξης, υπερασπίστηκε το κοινωνικό καθεστώς και τη μεγάλη ιδιοκτησία,¹⁸⁷ προβάλλοντας το ιδανικό της ομόνοιας και καλώντας τους πεινασμένους να απολαύσουν τη *σωτήριοι πτωχείαν*, χωρίς διεκδικήσεις και εξεγέρσεις.¹⁸⁸ Αυτό που ζητούσε ήταν να αλλάξει η συμπεριφορά των πλουσίων για να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης των φτωχότερων στρωμάτων,¹⁸⁹ δηλαδή του *δήμου*, που στα προηγούμενα χρόνια στήριξε το καθεστώς των Ζηλωτών. Παράλληλα, εξέφραζε επιφυλακτικότητα απέναντι στους εμπόρους, προβάλλοντας το *πὸρ τῆς πλεονεξίας* και τη «μανία» για το κέρδος που είχαν εξαπλωθεί πανταχοῦ σχεδόν (*ἐπὶ τοὺς πανδήμους φόρους, ἐπὶ τὰς κοινὰς ἀγοράς, ἐπὶ τὰς γεωργίας, ἐπὶ τὰς συναλλαγὰς, ἐπὶ τὰς ἐμπορίας*).¹⁹⁰ Αυτή η επιφυλακτικότητα, με αφορμή το ζήτημα του έντοκου δανεισμού, παίρνει τη μορφή πολεμικής, καθώς οι τοκιστές ταυτίζονται με τον διάβολο και τους εχθρούς της πόλης. Η καταδίκη του τόκου, συνεπώς, προβάλλεται από τη μια ως συστατικό μιας «αρμονικής» πόλης, που λειτουργεί σύμφωνα με τα χριστιανικά δόγματα και τους νόμους, εξασφαλίζοντας την επιβίωση των φτωχών και τη διατήρηση της κοινωνικής ιεραρχίας,¹⁹¹ και από την άλλη, στο πλαίσιο ενός λόγου που απαξιώνει το εμπόριο και την Αγορά.

¹⁸⁶ Κατά τον Παλαμά, στη Θεσσαλονίκη, *οἱ πλεῖστοι* ήταν τόσο *πτωχοὶ* που δεν είχαν ούτε ένα *ἀργύριον*. Γρηγόριος Παλαμάς, «Ὁμιλία ΞΒ», §11, σελ. 580.

¹⁸⁷ Οι πλούσιοι δεν χάνουν τη σωτηρία τους *διὰ τὸν πλοῦτον* αλλά για την *φιληδονίαν* καὶ τὴν *ἀσπλαγχνίαν*. Γρηγόριος Παλαμάς, «Ὁμιλία ΜΗ», §7, σελ. 144.

¹⁸⁸ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ὁμιλία ΜΗ», §15, σελ. 154-156 και «Ὁμιλία ΞΒ'», §7, σελ. 574.

¹⁸⁹ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ὁμιλία ΚΒ'», Εἰς τὴν αὐτὴν ἑορτήν. Ἐν ἧ καὶ περὶ παθῶν καὶ ἀρετῶν», *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ.10, *Ὁμιλίαι (ΚΑ'-ΜΒ')*, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 76], §9-10, σελ. 56-60.

¹⁹⁰ Γρηγόριος Παλαμάς, «Ὁμιλία ΛΗ'», Εἰς τὸ πρῶτον ἐωθινόν. Ἐν ἧ καὶ ὅτι οὐκ ἄρκει τὸ θεῖον βάπτισμα σῶσαι τὸν ἄνθρωπον εἰμὴ καὶ τὴν τήρησιν ἔχειν σπεύδει τῶν θεῶν ἐντολῶν», *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ.10, *Ὁμιλίαι (ΚΑ'-ΜΒ')*, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 76], §12-13, σελ. 484-486. Ο Παλαμάς εκφράζει επιφυλακτικότητα απέναντι στους εμπόρους και αλλοῦ, ὅπου σημειώνει ὅτι ἡ κλοπὴ εἶχε κατακλύσει τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ὅτι στὴν ἀγορὰ τῆς οἱ συναλλαγές γίνονται με ἀδίκαια μέτρα καὶ σταθμὰ καὶ κάλπικα νομίσματα. Γρηγόριος Παλαμάς, «Ὁμιλία ΞΒ'», §10, σελ. 578.

¹⁹¹ Βλ. καὶ Κωνσταντακοπούλου Αγγελική, *Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη. Χώρος καὶ Ἰδεολογία*, Γιάννενα 1996, σελ. 255.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ

Ο Νικόλαος Χαμαετός Καβάσιλας γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη περίπου στα 1320 και ήταν μέλος τοπικής αριστοκρατικής οικογένειας με κτηματική περιουσία κοντά στη Βέροια.¹⁹² Τα πρώτα γράμματα τα έμαθε από τον αδελφό της μητέρας του, μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Νείλο Καβάσιλα,¹⁹³ αλλά σε εφηβική ηλικία εγκατέλειψε τη γενέτειρά του προκειμένου να συνεχίσει τις σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί, έμεινε περίπου επτά χρόνια και ασχολήθηκε με τη ρητορική, τη φιλοσοφία, τη θεολογία, τη νομική και την αστρονομία.¹⁹⁴ Αργότερα –λίγο πριν ή λίγο μετά την επικράτηση των Ζηλωτών (1342)– επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη, όπου συμμετείχε ενεργά στις προσπάθειες των αριστοκρατών να ελέγξουν την πόλη. Μάλιστα, το 1345, παρά το νεαρό της ηλικίας του, ήταν ο ένας από τους δύο πρεσβευτές που εκλέχθηκαν από την «ἐκκλησίαν τῶν ἀρίστων»¹⁹⁵ για να διαπραγματευτούν με τον Ματθαίο Καντακουζηνό την προσχώρηση της πόλης στο στρατόπεδο του Ιωάννη ΣΤ'.¹⁹⁶

Η αντεπίθεση των Ζηλωτών υπό τον Ανδρέα Παλαιολόγο βρήκε τον Καβάσιλα στη Θεσσαλονίκη, όμως, παρά τον έμπρακτο «καντακουζηνισμόν» του, ήταν ένας από του ελάχιστους αριστοκράτες που γλύτωσαν, καθώς κρύφτηκε «ἐντὸς

¹⁹² Η γέννησή του τοποθετείται μεταξύ 1322 και 1323 Αγγελόπουλος Αθανάσιος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργο του. Συμβολή εις την Μακεδονικής Βυζαντινής Προσωπογραφίας*, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 19-21 και 39, βλ. και *PLP* 30539. Η μητέρα του καταγόταν από την τοπική αριστοκρατική οικογένεια των Καβασιλών και ο ίδιος επέλεξε να προβάλλει αυτό σε σχέση με το πατρώνυμό του (Χαμαετός): βλ. Talbot Alice Mary, «KABASILAS, NICHOLAS CHAMAETOS», *ODB*, τ. 2, σελ. 1088.

¹⁹³ Για τον Νείλο Καβάσιλα βλ. Dennis, «The Late Byzantine Metropolitans of Thessalonike», σελ. 256-257 και *PLP* 10102.

¹⁹⁴ Αγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργο του*, σελ. 22 και 25-31.

¹⁹⁵ Καντ., τ. II, σελ. 573.11-12: *καὶ αὐτὸς [= Ἰωάννης Ἀπόκαυκος] ἐκκλησίαν φανερώς συναγαγὼν ἐκ τε τῶν ἀρίστων καὶ τῆς στρατιᾶς καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν τῶν μάλιστα ἐν λόγῳ...*

¹⁹⁶ Καντ., τ. II, σελ. 574.5-7: *πρεσβευτὰς ἡροῦντο πρὸς Καντακουζηνὸν Μανουὴλ τὸν βασιλέως υἱὸν ἐν Βεῤῥοίᾳ διατριβόντα, Νικόλαόν τε τὸν Καβάσιλαν καὶ Φαρμάκην.*

φρέατος».¹⁹⁷ Στη συνέχεια, το 1347, μετά από πρόσκληση του φίλου του Δημήτριου Κυδώνη, εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη ως σύμβουλος του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού.¹⁹⁸ Την ίδια χρονιά, συνόδευσε τον Γρηγόριο Παλαμά στην πρώτη απόπειρά του να εισέλθει στη Θεσσαλονίκη ως μητροπολίτης και, ακολούθως, έζησε μαζί του στο Άγιο Όρος για έναν περίπου χρόνο.¹⁹⁹

Με την πάροδο των ετών, ο Καβάσιλας κατάφερε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του Καντακουζηνού, που τον κατέτασσε ανάμεσα στους «φίλους» του.²⁰⁰ Έτσι, όταν αναζωπυρώθηκε ο εμφύλιος (1352-1354), παρότι ήταν «ιδιώτης», συμπεριλήφθηκε στον κατάλογο με τους τρεις υποψηφίους για τον πατριαρχικό θρόνο,²⁰¹ ενώ, ως λόγιος της αυλής, ανέλαβε να υμνήσει με εγκώμιο την αυτοκρατορική στέψη του Ματθαίου Καντακουζηνού.²⁰² Βέβαια, η απόλυτη ταύτισή του με την παράταξη του Καντακουζηνού είχε σαν αποτέλεσμα τον παραγκωνισμό του όταν, τελικά, επικράτησε ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος.

Για τη ζωή του Καβάσιλα από το 1354 και έπειτα έχουμε ελάχιστες πληροφορίες. Γνωρίζουμε ότι κάποια στιγμή αποσύρθηκε στη μονή των Μαγγάνων, στην Κωνσταντινούπολη, απ' όπου διατηρούσε επικοινωνία με σημαντικούς άνδρες της εποχής του, όπως ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος.²⁰³ Παράλληλα, ξέρουμε ότι την περίοδο αυτή ασχολήθηκε συστηματικά με τη θεολογία, όμως μας είναι άγνωστο πότε πέθανε και αν χειροτονήθηκε κληρικός.²⁰⁴

¹⁹⁷ Καντ., τ. II, σελ. 574-582 και Αγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργο του*, σελ. 40-42.

¹⁹⁸ *Οπ.π.*, σελ. 38-46.

¹⁹⁹ *Οπ.π.*, σελ. 47-48. Βλ. και παραπάνω, σημ. 160.

²⁰⁰ Ο Καντακουζηνός αναφέρει ότι εκτιμούσε τη σοφία του Δημήτριου Κυδώνη και του Καβάσιλα και ότι οι τρεις άνδρες σχεδίαζαν να μονάσουν μαζί. Καντ., τ. III, σελ. 107.14-18: *συνείποντο δε αὐτῶ πρὸς τὴν ἐκ τοῦ βίου ἀναχώρησιν καὶ Καβάσιλας Νικόλαος καὶ Δημήτριος ὁ Κυδώνης, σοφίας μὲν εἰς ἄκρον τῆς ἔξωθεν ἐπειλημμένοι, οὐχ ἦττον δὲ καὶ ἔργοις φιλοσοφούντες καὶ τὸν σώφρονα βίον καὶ τῶν ἐκ τοῦ γάμου κακῶν ἀπηλλαγμένον ἡρημένοι. δι' ἃ καὶ πολλῆς αὐτοῦς ὁ βασιλεὺς ἡξίου εὐμενείας καὶ ἐν τοῖς πρώτοις μάλιστα τῶν φίλων ἦγε καὶ τῶν ὁμιλιτῶν.* βλ. και Αγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργο του*, σελ. 46 και 48-49. Σε πατριαρχική πράξη του 1350 ο *κῆρ Νικόλαος τοῦ Καβάσιλα* κατατάσσεται μεταξύ *τῶν οἰκείων τῷ κρατίστῳ καὶ ἀγίῳ μου αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ*. MM. I, σελ. 298. Πρβλ. Tsirpanlis Constantine, «The career and writings of Nicolas Cabasilas», *Byzantion* 49 (1979), σελ. 418. Παρά την άμεση εμπλοκή του με τα πολιτικά ζητήματα δεν γνωρίζουμε αν έλαβε κάποιο αξίωμα ή κάποιον τίτλο κατά τη βασιλεία του Ιωάννη Καντακουζηνού. Dennis G.T. (επιμ.), *The Letters of Manuel II Palaeologus*, Washington 1977, σελ. xxxi.

²⁰¹ Καντ., τ. III, σελ. 275. Ο Sevckenko προτείνει να ερμηνεύσουμε τον όρο «ιδιώτης» ως ιδιώτη μοναχό, δηλαδή κάποιον που δεν έχει μεν χειροτονηθεί αλλά είναι μοναχός (Sevckenko, 1957 pp. σελ. 86, σημ. 24).

²⁰² Αγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργο του*, σελ. 54-55

²⁰³ *Οπ.π.*, σελ. 63-67 και Dennis (επιμ.), *The Letters of Manuel II Palaeologus*, σελ. xxx-xxxiv. Στο ίδιο μοναστήρι είχε αποσυρθεί αρχικά και ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός μετά την παραίτησή του από τον θρόνο. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, σελ. 246.

²⁰⁴ Πέθανε σίγουρα μετά το 1391, χρονιά που έλαβε επιστολή από τον Μανουήλ Παλαιολόγο. Βλ. Αγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργο του*, σελ. 21. Κάποιες νύξεις στις

Ο Καβάσιλας ήταν παραγωγικός θεολόγος και έχουν σωθεί διάφορα έργα του. Μεταξύ αυτών βρίσκουμε κάποια που ξεφεύγουν κάπως από τα «πνευματικά» και πραγματεύονται πιο «πρακτικά» ζητήματα, όπως τον έντοκο δανεισμό και την εκκλησιαστική περιουσία.²⁰⁵ Τις απόψεις του πάνω στον τόκο τις βρίσκουμε σε δύο πραγματείες του. Η μία έχει τη μορφή ομιλίας, μέσω της οποίας καταδικάζεται συνολικά η πρακτική του τοκισμού και η άλλη είναι ένα υπόμνημα που έστειλε ο ίδιος στην αυτοκράτειρα Άννα Παλαιολογίνα προκειμένου να την πείσει να απαλλάξει από τους τόκους τον πληθυσμό που είχε πληγεί από την εμφύλιο πόλεμο μεταξύ Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού και Αντιβασιλείας (1341-1347).

Ο λόγος «κατὰ τοκιζόντων», αποτελεί, σύμφωνα με την Αγγελική Λαΐου, την πληρέστερη ανάλυση για τον τόκο, μετά τα κείμενα των πατέρων του τέταρτου αιώνα.²⁰⁶ Ο Καβάσιλας χρησιμοποιεί ευφυσώς την τεχνική του διαλόγου, ώστε να παραθέσει τα επιχειρήματα ενός «φανταστικού» τοκιστή και, ταυτόχρονα, να τα ανατρέψει, καταδεικνύοντας το άδικο του τόκου.²⁰⁷ Στο έργο, αρχικά, τίθεται το ζήτημα της καθολικότητας του θρησκευτικού νόμου που απαγορεύει τον τοκισμό και κατ' επέκταση των συνεπειών που μπορεί να έχει η παράβασή του.²⁰⁸ Ο Καβάσιλας επικαλείται τον Δαβίδ και το παράδειγμα των Εβραίων για να αποδείξει ότι ο τόκος αποτελεί *ἔγκλημα* και υποστηρίζει ότι κάθε *παράβασις καὶ παρακοή* του θείου νόμου πρέπει να λαμβάνει *ἔνδικον μισθαποδοσίαν* [στ. 728]. Μάλιστα, για να υπογραμμίσει την αναγκαιότητα της τιμωρίας, αναφέρει ότι από τη στιγμή που ο τοκιστής δεν δουλεύει και δεν διατρέχει κάποιον «κίνδυνον» κατά την τέλεση του αδικήματος (ο τόκος αποφέρει μόνο κέρδη) το μόνο που μπορεί να τον σταματήσει είναι η «σφοδρά

πηγές και οι μελέτες του πάνω στη θεία ευχαριστία κάνουν τους ερευνητές να υποθέτουν ότι είχε γίνει μοναχός και ίσως κληρικός, *όπ.π.* σελ. 67-94 και Sevcenko Ihor, «Nicolas Cabasilas' 'anti-zealot' discourse: a reinterpretation», *DOP* 11 (1957), σελ. 85-87.

²⁰⁵ Για τα «κοινωνιολογικά» συγγράμματα του Καβάσιλα βλ. Αγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργο του*, σελ. 85-92.

²⁰⁶ Νικολάου του Καβάσιλα, «Λόγος κατὰ Τοκιζόντων», *PG* 150, στ. 727-750. Η συγγραφή του Λόγου τοποθετείται από τον Αγγελόπουλο μεταξύ 1347-1354, Αγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργο του*, σελ. 91-92, όμως, η Αγγελική Λαΐου εκφράζει ενστάσεις Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 213-218. Πρβλ. Matschke K. P. και Tinnefeld F., *Die Gesellschaft im späten Byzanz*, Cologne 2001, σελ. 347, σημ. 794 και Baloglou Christos, «Economic Thought in the Last Byzantine Period», S. Todd Lowry και Barry Gordon (επιμ.), *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice*, Leiden – New York – Köln 1998, σελ. 421-423.

²⁰⁷ Το γεγονός ότι ο Καβάσιλας απαντά σε μια σειρά επιχειρημάτων δείχνει ότι στην κοινωνία της περιόδου υπήρχε μια δημόσια συζήτηση πάνω στο ζήτημα Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 211. Βλ. και την ομιλία του Ισίδωρου Γλαβά, σημ. 266.

²⁰⁸ Στο σημείο αυτό γίνεται έμμεση αναφορά στην Νεαρά 83 του Λέοντος Στ', βλ. παραπάνω σημ. 35.

κόλασις» [στ. 729A].²⁰⁹ Στη συνέχεια, ταυτίζει τον τοκισμό με την «μισανθρωπία» και την «ἀκολασία» και υποστηρίζει ότι οι τοκιστές αρνούνται τον Χριστό. Βασικό του επιχείρημα εδώ είναι το εξής: η αγάπη που επιβάλει *ὁ τοῦ Χριστοῦ νόμος* είναι ασύμβατη με τον τόκο και την εκμετάλλευση. Σημειώνει δε, ότι είναι ανήκουστο οι τοκογλύφοι, τους οποίους χαρακτηρίζει *ἀποστερητὰς και λωποδύτας*, να καταλύουν *τὸν ἅπαντα νόμον χωρίς να τιμωρούνται* [στ. 729D-733A].

Επόμενο θέμα στη «συζήτηση» είναι ο ισχυρισμός του τοκιστή πως βοηθάει όσους έχουν ανάγκη αφού με τα αργύριά του τρώνε και ντύνονται οι φτωχοί. Ο Καβάσιλας του απαντά ότι το να θεωρεί κάποιος τους τόκους *ἐλεημοσύνη* ή *πενήτων πρόνοια* είναι σαν να χαρακτηρίζει έναν ανθρωποφάγο φιλόανθρωπο γιατί ταΐζει κάποιον προκειμένου να τον φάει μόλις παχύνει, ενώ, στη συνέχεια, του υπενθυμίζει ότι οι *τοκογλύφοι* καρπώνονται «ἀλλοτρίους πόνους» καθώς παίρνουν την περιουσία των φτωχών με το όνομα των τόκων [στ. 733B].²¹⁰ Στην κατηγορία αυτή, οι τοκιστές ανταπαντούν ότι οι οικονομίες τους βοηθούν πολλούς να γλυτώσουν από την *πενίαν*. Όμως, ο Καβάσιλας επιμένει πως οι τόκοι δεν διώχνουν αλλά συντηρούν τη φτώχεια και τονίζει ότι εάν κάποιος αυξήσει την περιουσία του είναι δικό του *ἔργον* και όχι των τοκιστών που κερδίζουν χωρίς να κοπιάζουν. Καταλήγει δε, ότι ενώ τα επιχειρήματα των τοκογλύφων είναι για γέλια, οι πράξεις τους είναι *ὁ κλαθμὸς καὶ ὁ βρυγγμὸς τῶν ὀδόντων* [στ. 733C-D].

Το επόμενο επιχείρημα των τοκιστών είναι ότι ο νόμος που απαγορεύει τον τόκο πλήττει το κοινό συμφέρον (*τῷ κοινῷ λυσιτελεῖ*) καθώς τα δάνεια είναι απαραίτητα στην οικονομία. Ο Καβάσιλας τους απαντά πως ο Θεός ξέρει καλύτερα το συμφέρον των ανθρώπων και τονίζει με νόημα ότι όταν κάποιος αμφισβητούσε τους νόμους του Σόλωνα ή του Λυκούργου εκτελούταν ενώ αυτοί αρνούνται δημόσια τον *τοῦ Θεοῦ νόμον* χωρίς συνέπειες [στ.736A-B]. Στη συνέχεια, επικαλείται την ευημερία των λαών που δεν επιτρέπουν τον τοκισμό (Εβραίοι, Μουσουλμάνοι και Λατίνοι) και υπογραμμίζει ότι είναι παράλογο οι σύγχρονοί του να παρουσιάζουν την

²⁰⁹ Η απουσία μόχθου και ρίσκου λογίζεται εντός θρησκευτικού και όχι οικονομικού πλαισίου καθώς ο τοκισμός συγκρίνεται με άλλες αμαρτίες που εμπεριέχουν κίνδυνο (πχ κλοπή): πρβλ. Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 213. Στους κανονολόγους του 12^{ου} αιώνα ο κίνδυνος διαχώριζε την επένδυση από το δάνειο, δηλαδή το τίμιο από το αμαρτωλό κέρδος. Laiou, «God and Mammon: Credit, trade, profit and the canonists», σελ. 272-273.

²¹⁰ Το επιχείρημα αυτό το συναντάμε στο: Βασίλειος Καισαρείας, «Ὁμιλία εἰς μέρος τοῦ ἸΔ΄ Ψαλμοῦ καὶ κατὰ τοκιστῶν», σελ. 72-95 και στο: Γρηγόριος Νύσσης, «Κατὰ τοκιστῶν», σελ. 264-287, εδώ 268.

τοκογλυφία ως *σωτηρίαν τοῦ κοινοῦ* [στ. 736C].²¹¹ Ακολουθῶς, στρέφεται κατὰ τῆς ἀρνήσεως τῶν κεφαλαιούχων νὰ δανείζουν χωρὶς τόκο καὶ ξεκαθαρίζει ὅτι ὁ θεῖος νόμος δὲν ἀπαγορεύει τὸν ἀτοκο δανεισμό ἀλλὰ ἡ μοχθηρὴ βούλησις γιὰ κέρδος κάνει τοὺς τοκογλύφους νὰ παραποιῶν τὶς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, ἀναιρώντας τὸ *μὴ τοκίζειν* καὶ ἀξιῶνοντας τὸ *μὴ δανείζειν* [στ. 736D-737C]. Τέλος, συνδέοντας τὰ παραπάνω, προσθέτει ὅτι οἱ τοκιστὲς, ἀρνούμενοι νὰ δανείσουν χωρὶς τόκο, ἀναιροῦν τὴν *κοινωνίαν* καὶ μετὰ τὴν ἀπανθρωπιά τους ἀδικοῦν τὸ *κοινὸν* [στ. 736D].

Στὴ συνέχεια, οἱ τοκογλύφοι διερωτῶνται πού εἶναι τὸ κακὸ ὅταν δὲν ἀφαιροῦν κάτι ἀπὸ τοὺς πένητες, ἀλλὰ παίρνουν τόκους μόνο ἀπὸ τοὺς «πλουσίους». Στὴν ἀπάντησί του, ὁ Καβάσιλας ξεκαθαρίζει αὐστηρὰ ὅτι ἡ ἐντολὴ «*Μὴ ἐκτοκίσεις τῷ ἀδελφῷ σου τὸ ἀργύριον*», ὅπως καὶ τὸ «*μὴ φονεύσεις*», δὲν διαχωρίζει πλούσιους καὶ φτωχοὺς [στ. 740A-C]. Ἐπόμενο ἐπιχείρημα τῶν τοκιστῶν εἶναι ὁ *τῶν αὐτοκρατόρων νόμος*, δηλαδή ἡ κοσμικὴ νομοθεσία ποὺ ἐπέτρεπε τὸν τοκισμό. Ἡ διάστασις μετὰξὺ κοσμικοῦ δικαίου καὶ θεοῦ νόμου δὲν ἦταν ἓνα εὐκόλο ζήτημα, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Καβάσιλας ἀφιέρωσε μεγάλο μέρος τῆς πραγματείας του σ' αὐτό. Ἀρχικὰ, συγκρίνει τὸν θεῖο καὶ τὸν *τῶν ἀνθρώπων νόμον* καὶ καλεῖ τοὺς δανειστὲς νὰ ἐπιλέξουν ποιὸν θέλουν νὰ ἔχουν *διδάσκαλον* στὶς ἀποφάσεις τους [στ. 740D]. Στὴ συνέχεια, παρομοιάζει τὴν ἐπιλογὴ κάποιου νὰ ἀκολουθήσει τὴν *παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων*, μετὰ τὴν ἀνόητη ἐπιλογὴ ἐνὸς στρατιώτη νὰ ἀκολουθήσει τὴν διαταγὴ ἐνὸς «σκευοφόρου» ἀντὶ γιὰ τὴν διαταγὴ τοῦ βασιλιά του· τέλος, καταλήγει ὅτι οἱ τοκιστὲς, ἐνῶ γνωρίζουν πως δὲν ἐπιτρέπουν ὅλοι οἱ νόμοι τὸν τοκισμό,²¹² ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα *τῶν μαρῶν Φαρισαίων*, καταπατοῦν συνειδητὰ καὶ χωρὶς αἰσχύνῃ τὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ [στ. 741A-B]. Οἱ τοκιστὲς ἀπαντοῦν, προβάλλοντας τὴν ἀρχαιότητα τῶν νόμων ποὺ ἐπέτρεπαν τὸν τόκο ὅμως, ὁ Καβάσιλας τοὺς ἀντιτείνει δύο ἐπιχειρήματα: πρῶτον, εἶναι *ἄτοπον* νὰ λογίζονται ὅλα τὰ νεότερα ὡς φαυλότερα, ἀλλωστε καὶ οἱ ἴδιοι εἶναι νεότεροι ἀπὸ τοὺς νομοθέτες ἀλλὰ θεωροῦν ὅτι κρίνουν ὀρθά· δεύτερον, ὁ θεῖος νόμος εἶναι ἀρχαιότερος ὅλων τῶν νομοθετῶν [στ. 741C]. Ἐπόμενο βῆμα τοῦ Καβάσιλα εἶναι νὰ δείξει ὅτι ἀκόμη καὶ οἱ νόμοι ποὺ ἐπιτρέπουν τὸν τοκισμό, τὸν θεωροῦν «*αἰσχρόν*» καὶ «*φαῦλον*». Τὸ ἐπιχείρημά του βασιζέται στὴν ἐξάρτησις τοῦ ὕψους τοῦ ἐπιτοκίου ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ δανειστή.²¹³ Σύμφωνα μετὰ τὴν λογικὴν του, οἱ νομοθέτες, γιὰ νὰ καταδείξουν τὴν *πονηρίαν* τῶν

²¹¹ Βλ. Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 216.

²¹² Αναφέρεται στὴν νομοθεσίαν τοῦ Βασιλείου Α', βλ. παραπάνω σημ. 35.

²¹³ Βλ. παραπάνω σημ. 30.

τόκων, επέβαλλαν να προπορεύονται σ' αυτούς οι *μοχθηρότατοι* των ανθρώπων. Δηλαδή, απαγόρευσαν στους «ἀρίστους» και στους ιερείς να τοκίζουν ενώ επέτρεψαν στους «χείρονες» περισσότερα και στους «βελτίονες» λιγότερα [στ. 741D-744A]. Έτσι, κάνοντας τους τόκους να μοιάζουν με ρούχο *εὐτελές καὶ σαπρὸν*, που ταιριάζει στους πένητες αλλά δεν μπορεί κανείς να διανοηθεί να το φοράει κάποιος εύπορος, ατίμασαν τους *τοκιστάς* [στ. 744B]. Στο εύλογο ερώτημα, γιατί, τελικά, ο νόμος επιτρέπει τον τόκο, ο Καβάσιλας απαντά σε δύο σκέλη: πρώτον, οι νομοθέτες δεν απαγόρευαν παντελώς τον τόκο, αλλά έβαλαν ανώτατα όρια, γιατί ήθελαν να θέσουν μέτρα στη μοχθηρότητα των ανθρώπων, όπως επιτρέπουν και τις πόρνες για να προστατεύσουν τους τίμιους γάμους· δεύτερον, ο τόκος, όπως και η μνησικακία ή η φιλαργυρία, παρότι τιμωρούνται από τον Θεό, δεν καταδικάζονται από τους ανθρώπινους νόμους γιατί ο βίος των ανθρώπων είναι διττός και οι νομοθέτες ενδιαφέρονται για τον «ἐνταῦθα βίον» και όχι για τη *μέλλουσαν* ζωή [στ. 744C-745C].

Αφού έκλεισε το «νομικό» ζήτημα του τόκου, ο Καβάσιλας προχωρά σε πιο πρακτικά θέματα και βάζει τους τοκογλύφους να προβάλλουν την αδυναμία τους να κάνουν οτιδήποτε άλλο για να συντηρηθούν: *Πόθεν οὖν ὁ βίος ἡμῖν, μήτε τὰ γεωργῶν εἰδόσι, μήτε ἐμπορεύεσθαι δυναμένοι, μήτε προς ἄλλην ἡντινοῦν ἔχουσι τέχνην;* Η απάντηση του Καβάσιλα είναι ότι τα ίδια θα μπορούσαν να επικαλεστούν και οι ληστές και ότι αυτό που ξεχωρίζει τους άδικους από τους δίκαιους είναι το μέσο διά του οποίου απέκτησαν την περιουσία τους [στ. 745C-748A].

Τελευταίο επιχείρημα των τοκιστών είναι ότι τα δάνεια συνάπτονται με τη σύμφωνη γνώμη των δανειοληπτών, άρα δεν υπάρχει «ἀδικία».²¹⁴ Ο Καβάσιλας στην απάντησή του απαριθμεί ποιους θεωρεί ότι αδικούν οι τοκιστές: α) τον Θεό, τον οποίο ατιμάζουν όταν παρανομούν· β) τους δανειολήπτες, καθώς εκμεταλλεύονται την ανάγκη τους και τους προκαλούν *ζημίαν*.²¹⁵ γ) το *κοινόν* αφού, πολεμώντας τον

²¹⁴ Το επιχείρημα σχετίζεται με το Ρωμαϊκό Δίκαιο και τη διασφάλιση των συναλλαγών όταν γίνονται με την ελεύθερη βούληση των συμβαλλομένων βλ. Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 214-215 και Λαΐου, «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», σελ. 342-348.

²¹⁵ Ο Καβάσιλας για να υποστηρίξει ότι τα δάνεια δεν συνάπτονται με ελεύθερη γνώμη αλλά είναι αποτέλεσμα ανάγκης αναφέρει: *Ὅτι γὰρ γραμματεῖοις κατέδησας, καὶ ἴνα μὴ, χρήσασθαι δεηθέντος, αὐθις ἀποστραφῆς, καταβοσκομένου τὴν οὐσίαν ἀνέχονται.* Χρησιμοποιείται το *ἀποστραφῆς* που παραπέμπει ευθέως στο: Ματθ. 5.42 *«καὶ τὸν θέλοντα ἀπὸ σοῦ δανείσασθαι μὴ ἀποστραφῆς».* Τὴν ἴδια επιχειρηματολογία και, μάλιστα, με τις ίδιες λέξεις: *γραμματεῖοις προσκαταδήσας* χρησιμοποιεί και ο Βασίλειος Καισαρείας στην «Ὁμιλία εἰς μέρος τοῦ ἸΔ΄ Ψαλμοῦ καὶ κατὰ τοκίζόντων», σελ. 74-76. Παρόμοια συζήτηση πάνω στην ελεύθερη βούληση των δανειοληπτών εκείνη την περίοδο διεξάγεται και στη Δύση. Βλ. Wood Diana, *Medieval Economic Thought*, Cambridge 2002, σελ. 164-166.

Θεό ελκύουν πληγές ἐξ οὐρανοῦ. Μάλιστα, για το τελευταίο επικαλείται ως *μάρτυρα* τον Βασίλειο Καισαρείας, ο οποίος, προβάλλοντας τη στείριότητα του χρήματος, κατηγορούσε τους τοκογλύφους για τους λιμούς και τις ανομβρίες.²¹⁶ Έτσι, ο Καβάσιλας επανέρχεται στο θέμα του κοινού συμφέροντος και για δεύτερη φορά κατηγορεί τους τοκιστές ότι είναι *ὄλεθρος* για τις πόλεις, τόσο γιατί προσελκύουν τις θείες τιμωρίες όσο και γιατί πολεμούν και ανδραποδίζουν τους *ὁμοφύλους* τους [στ. 748B-748D].

Στην επιστολή του προς την αυτοκράτειρα Άννα Παλαιολογίνα,²¹⁷ ο Καβάσιλας αντιμετωπίζει το ζήτημα του τόκου με διαφορετικό τρόπο. Ξεκινάει περιγράφοντας την πραγματικότητα που επικρατεί γύρω του: κάποιιοι ενεργούν άδικα, πλουτίζοντας ἐπ' ὀλέθρῳ τῶν ἄλλων. Αυτοί οι «πλούσιοι», τους οποίους ονομάζει ληστές, λωποδύτες, παράσιτα, πονηρούς, απάνθρωπους και αγριότερους από τα θηρία, εκμεταλλεύονται την «κοινήν συμφοράν» και τους νόμους τῶν τόκων και παίρνουν τα σπίτια και τα ρούχα των συνανθρώπων τους. Συμβουλεύει, λοιπόν, ο Καβάσιλας την αυτοκράτειρα να καταπολεμήσει αυτήν τη νόσον, επαναφέροντας σε ισχύ έναν νόμο που είχε θεσπίσει ο πάντα ἄριστος βασιλεύς Ανδρόνικος Γ΄. Ο νόμος αυτός, ἀπάλλασσε από την καταβολή των τόκων (όχι του κεφαλαίου) όσους είχαν χάσει την περιουσία τους κατά τη διάρκεια των εμφύλιων συγκρούσεων των ετών 1321-1328. Ο Καβάσιλας χαρακτηρίζει τον νόμο ἄριστον, δημοτικόν, δίκαιον και φιλόανθρωπον και υποστηρίζει ότι δεν αντίκειται τῶν κειμένων καθώς αποτελεί *εὐεργεσίαν* στους εξαθλιωμένους. Στη συνέχεια, ταυτίζει τον τόκο με την *παρακαταθήκην* και επικαλείται παλαιότερο νόμο, σύμφωνα με τον οποίο ο θεματοφύλακας ἀπαλλάσσεται από την υποχρέωση να επιστρέψει την παρακαταθήκη σε περίπτωση που του την κλέψουν. Έτσι, υποστηρίζει ότι και ο τόκος δεν πρέπει να καταβάλλεται όταν ο οφειλέτης πέσει θύμα απρόβλεπτων καταστάσεων, όπως ένας πόλεμος.²¹⁸ Έπειτα, απαντά στο γνωστό επιχείρημα πως εάν εξαλειφθεί η «ἐλπίς τῶν

²¹⁶ Βασίλειος Καισαρείας, «Ὁμιλία ρηθεῖσα ἐν λιμῶ καὶ αὐχμῶ», §4, σελ. 138-140.

²¹⁷ Η Άννα της Σαβοΐας, γυναίκα του Ανδρόνικου Γ΄ και μητέρα του Ιωάννη Ε΄, μετά το 1351 εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, την οποία και κυβέρνησε αυτόνομα ως αυτοκράτειρα μέχρι τον θάνατό της. Barker, «Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses», σελ. 21-23. Η συγγραφή του υπομνήματος τοποθετείται γύρω στο 1351-1352. Guiland R., «Le traité inédit "Sur l'usure" de Nicolas Cabasilas», Γεώργιος Χαριτάκης (επιμ.), *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα 1935, σελ. 269-277 και Αγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργο του*, σελ. 91-92. Μέσω της επιστολής, ο Καβάσιλας, απευθύνεται και στον υιό της Άννας, Ιωάννη Ε΄. Matschke και Tinnefeld, *Die Gesellschaft im späten Byzanz*, σελ. 348-349.

²¹⁸ Βλ. Γκόφας, «Οι τόκοι στο Βυζαντινό δίκαιο», σελ. 306-307· Αγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργο του*, σελ. 87-88 και Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 217-218.

τόκων» θα προκληθεί ζημιά στην *πολιτείαν* αφού κανείς δεν θα δανείζει.²¹⁹ Αναφέρει, λοιπόν, πως αυτό δεν θα γίνει επειδή η ρύθμιση που προτείνει θα εφαρμοστεί *καθάπαξ* και, μάλιστα, δεν θα αφορά τους πάντες αλλά μόνο αυτούς που *ή τῶν πραγμάτων ζάλη διέφθειρε*. Τέλος, απευθυνόμενος στην αυτοκράτειρα, την οποία ονομάζει *πρυτανεῖον φιλανθρωπίας*, της τονίζει ότι με τη ρύθμιση αυτή θα *απαλλάξει για λίγο τὰς πόλεις* από τους «τοκογλύφους» και τους «δικορράφους» και, παράλληλα, θα τιμήσει τους *ἀγίους*, που *πάντα τόκον παντὸς μίσους ἐνόμιζον μαρώτερον*.

Ο Καβάσιλας προερχόταν από αριστοκρατική οικογένεια και η πολιτική του δράση ταυτίστηκε με την παράταξη του Ιωάννη Καντακουζηνού, οπότε δεν θα ήταν άτοπο να υποστηρίξουμε ότι οι απόψεις του απηχούν την ιδεολογία της γαιοκτητικής αριστοκρατίας. Τα επιχειρήματά του ενάντια στον τόκο είναι κυρίως ηθικά και βασίζονται στην πατερική διδασκαλία όμως, στο έργο του συναντάμε και κάποια στοιχεία πρωτοτυπίας αφού η επιχειρηματολογία του αγγίζει οικονομικά και νομικά ζητήματα. Έτσι, λοιπόν, κάνοντας μνεία στη νομοθεσία του Βασιλείου Α΄, αμφισβητεί την ισχύ του νόμου που επιτρέπει τον έντοκο δανεισμό και, εντοπίζοντας συγκεκριμένους δισταγμούς του νομοθέτη, προτείνει την ανυπακοή.²²⁰ Παράλληλα, καταδικάζει τον τόκο συνολικά είτε αφορά επιχειρηματικά δάνεια είτε μικροποσά για την εξασφάλιση της επιβίωσης, ενώ είναι ο μόνος λόγιος που σχολιάζει τη διεθνή, για την εποχή του, απαγόρευση του τόκου: επικαλείται το παράδειγμα των Μουσουλμάνων και των Λατίνων για να αποδείξει ότι μπορεί να συνδυαστεί η ευημερία και η αποχή από τον τοκισμό.²²¹

Μία ακόμη καινοτομία του Καβάσιλα είναι ότι διευκρινίζει ενάντια ποιών κηρύττει: των τραπεζιτών. Πιο συγκεκριμένα, στον «διάλογο» που στήνει, οι τοκιστές επικαλούνται την αδυναμία τους να εξασφαλίσουν εισοδήματα με άλλα μέσα. Από την ερώτηση τους (*Πόθεν οὖν ὁ βίος ἡμῖν, μήτε τὰ γεωργῶν εἰδόσι, μήτε ἐμπορεύεσθαι δυναμένοι, μήτε προς ἄλλην ἠντινοῦν ἔχουσι τέχνην;*)²²² γίνεται σαφές ότι πρόκειται για επαγγελματίες δανειστές και όχι για κάποιους αριστοκράτες που εκμεταλλεύονται

²¹⁹ Είναι σαφές ότι αναφέρεται στη Νεαρά 83 του Λέοντα Στ΄, καθώς και εκεί χρησιμοποιείται η ίδια έκφραση: *ἐλπίδι τῶν τόκων*. Τρωιάνος, *Οι Νεαρές Λέοντος Στ΄ του Σοφού*, σελ. 244-245.

²²⁰ Laiou, Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 216.

²²¹ Καβάσιλας, «κατὰ τοκίζόντων», στ. 736C. Η γνώση των συνηθειών των γύρω λαών κάνει την Αγγελική Λαίου να προτείνει ότι η παρουσία των Ιταλών εμπόρων, οι οποίοι φρόντιζαν να αποφεύγουν τη ρητή αναφορά του τόκου στα συμβόλαιά τους, αποτέλεσε ένα από τα στοιχεία που εξηγούν την εκτεταμένη εναντίωση στην τοκογλυφία κατά τον 14^ο αιώνα. Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike» σελ. 216.

²²² Καβάσιλας, «κατὰ τοκίζόντων», στ. 746 C.

τη ρευστότητα που τους εξασφαλίζουν οι γαίες ή τα αστικά ακίνητα για να δανειζούν. Η παραδοχή αυτή μας βάζει σε συγκεκριμένες σκέψεις καθώς εάν δεχθούμε ότι ο *Λόγος* γράφτηκε στη Θεσσαλονίκη, «την εποχή της κρίσης των Ζηλωτών»,²²³ μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι ο Καβάσιλας, μέσω αυτού, επιτίθεται στους ανθρώπους του χρήματος, δηλαδή στους *μέσους* που είχαν αμφισβητήσει το πολιτικό μονοπώλιο της αριστοκρατίας.²²⁴ Στο παραπάνω, νομίζουμε, συνηγορεί και το γεγονός ότι ο Καβάσιλας, με την *Επιστολή* του, καλούσε την αυτοκράτειρα Άννα να λυτρώσει τους φτωχούς της Θεσσαλονίκης από τους «λωποδύτες» που εκμεταλλεύτηκαν την αναστάτωση του εμφυλίου. Με το δεδομένο ότι η πλειοψηφία των αριστοκρατών είχαν εκδιωχθεί από την πόλη,²²⁵ οι «τοκογλύφοι» δεν μπορεί να είναι άλλοι παρά «πλούσιοι» που είχαν ταχθεί στο πλευρό των Ζηλωτών.

Όλα τα προηγούμενα μπορούν να συνδεθούν και με μια γενικότερη απέχθεια του Καβάσιλα προς τους εμπόρους. Δεν είναι τυχαίο που μετέτρεψε τον νομικό διαχωρισμό μεταξύ αριστοκρατών και εμπόρων (*ίλλουστρίων και άνωτέρω... άργυροπράται δέ και έμποροι*) σε διαχωρισμό μεταξύ *άρίστων* και *μοχθηροτάτων* ή *φαιλοτάτων*. Πιο συγκεκριμένα, ο Καβάσιλας, βασισμένος στον νόμο που ρύθμιζε το ύψος των επιτοκίων ανάλογα με την κοινωνική θέση του δανειστή, υποστηρίζει πρώτον, ότι ο νομοθέτης επέτρεψε να εισπράττονται υψηλότεροι τόκοι από τους *αίσχρους* και τους *φάυλους* για να τονίσει την μοχθηρότητα του πράγματος· και δεύτερον, ότι όταν ένας αριστοκράτης δανείζει είναι σαν να φοράει *ιμάτιον εύτελές και σαπρόν*.²²⁶

Γνωρίζοντα την κοινωνική καταγωγή του Καβάσιλα, την ιδεολογική του τοποθέτηση, τον ρόλο του στον εμφύλιο και την αντίθεσή του προς τους Ζηλωτές, φαίνεται ότι οι ενστάσεις του ενάντια στον τοκισμό συνδέονται με τις εξελίξεις γύρω του: την πάλη της αριστοκρατίας ενάντια στους αναδυόμενους *μέσους* και την επιφυλακτικότητα της Εκκλησίας απέναντι σε όποια κοινωνική ομάδα μπορούσε να αμφισβητήσει την υφιστάμενη τάξη. Έτσι, σε μία κοινωνία σε αναβρασμό, τάσσεται

²²³ Congourdeau, «Nicolas Cabasilas et son discours sur les intérêts», σελ. 81.

²²⁴ Laiou - Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, σελ. 279-280.

²²⁵ Barker, «Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses», σελ. 16-18.

²²⁶ Καβάσιλας, «κατά τοκιστών», στ. 741C-744B. (B. 23.3.74): *Όρίζει δέ και ποσότητα ρήτην τοῖς τόκοις, ἵνα οἱ μὲν ἀπὸ ἰλλουστρίων καὶ ἀνωτέρω ἄχρι τρίτου ἑκατοστῆς μόνου δανείζωσιν, ἀργυροπράται δέ καὶ ἔμποροι ἄχρι διμοίρου ἑκατοστῆς, οἱ δὲ λοιποὶ πάντες ἄχρις ἡμίσεος ἑκατοστῆς*. βλ. Γκόφας, «Οἱ τόκοι στο Βυζαντινὸ δίκαιο», σελ. 299.

στο πλευρό των αριστοκρατών, συμπαραστεκόμενος στους φτωχούς και κηρύσσοντας τη φιλανθρωπία και την ομόνοια ενάντια στην αναταραχή.²²⁷

²²⁷ Αγγελόπουλος, Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. *Η ζωή και το έργο του*, σελ. 87.

ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΓΛΑΒΑΣ

Οι πληροφορίες μας για τη ζωή του Ισίδωρου Γλαβά πριν τη μοναστική του κουρά είναι ελάχιστες. Ένα σημείωμα σε κώδικα της μονής του Σινά αναφέρει ότι γεννήθηκε το 1342 και ότι το κοσμικό του όνομα ήταν Ιωάννης.²²⁸ Για τον τόπο καταγωγής, την οικογένεια και τη μόρφωσή του δεν γνωρίζουμε κάτι, όμως από το έργο και την αλληλογραφία του μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ήταν ένας λόγιος με κλασική και θεολογική παιδεία.²²⁹ Μοναχός έγινε σε ηλικία τριάντα τριών ετών στη μονή Ξανθοπούλων της Κωνσταντινούπολης και πέντε χρόνια αργότερα, το 1380, επιλέχθηκε από τον πατριάρχη Νείλο να γίνει μητροπολίτης Θεσσαλονίκης.²³⁰

Στην πρώτη ομιλία του Ισίδωρου προς τους Θεσσαλονικείς μπορούμε να εντοπίσουμε τις κατευθυντήριες ιδεολογικές του γραμμές.²³¹ Βασικό του μέλημα ήταν η επικράτηση της *όμονοι*ας μεταξύ των πιστών, κάτι που πίστευε ότι θα ερχόταν μέσω του Θεού, του επισκόπου, της αγάπης και της καταπολέμησης της κοινωνικής αδικίας. Υποστήριζε ότι η πλεονεξία και το μίσος (*άρπακτικούς και χαιρεκάκους δαίμονας*) είχαν διασπάσει τους Θεσσαλονικείς και ως λύση πρότεινε την αναζήτηση

²²⁸ Χριστοφορίδης, «Ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβάς και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 530· βλ. και *PLP* 4223.

²²⁹ Tinnefeld Franz, «Intellectuals in Late Byzantine Thessalonike», *DOP* 57 (2003), σελ. 157. Ο Ισίδωρος διατηρούσε αλληλογραφία με διάφορους λόγιους της περιόδου όπως ο Δημήτριος Κυδώνης. Στη βιβλιοθήκη της Βιέννης σώζονται χειρόγραφοι κώδικες που φαίνεται ότι αποτελούσαν μέρος της βιβλιοθήκης του. Χριστοφορίδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβάς και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 532-533. Ο George Dennis αναφέρει ότι ο Ισίδωρος ήταν γόνος επιφανούς οικογένειας της Κωνσταντινούπολης και ότι έλαβε εξαιρετική μόρφωση. Dennis, «The Late Byzantine Metropolitans of Thessalonike», σελ. 257. Ο Κ. Τσιρπανλής υποστηρίζει ότι γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη. Τσιρπανλής Κωνσταντίνος, «Συμβολή εις την ιστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης. Δύο ανέκδοτοι όμιλίοι τοῦ Ἰσιδώρου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης», *Θεολογία* 42 (1971), σελ. 548.

²³⁰ Κανονικά, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης εκλεγόταν από σύνοδο τοπικών επισκόπων, κληρικών και λαϊκών. Ο Β. Χριστοφορίδης, επικαλούμενος την πνευματική σχέση του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου με τη μονή Ξανθοπούλου, υποστηρίζει ότι η επιλογή του Ισίδωρου έγινε με τη συναίνεση των αυτοκρατόρων Ιωάννη Ε΄ και Μανουήλ Β΄. Χριστοφορίδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβάς και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 533-535· βλ. και Dennis, «The Late Byzantine Metropolitans of Thessalonike», σελ. 261-262.

²³¹ Χριστοφορίδης Βενιζέλος, «Ισίδωρου Γλαβά περιστασιακές όμιλιες», *Επιστημονική Έπετηρίδα Θεολογικής Σχολής* 26 (Supplement 32) 1981.

του «θεοδωρήτου χρήματος», δηλαδή της αγάπης που φέρνει την *εἰρήνην*, την *ἀρίστην ἔνωσιν* και την *εἰρηνικὴν ἰσότητα*. Πίστευε στον έλεγχο της αγοράς από την εξουσία και υποστήριζε ότι οι *δικασταὶ* και οι *ἄρχοντες* έπρεπε να επεμβαίνουν και να τιμωρούν τους *πλεονέκτας*. Τέλος, θεωρούσε τις οθωμανικές επιτυχίες αποτέλεσμα της θείας οργής και προειδοποιούσε ότι η αναζήτηση της πρόσκαιρης ευπορίας θα οδηγούσε στον *ὄλεθρον*, αφού ήδη έκανε τους Θεσσαλονικεῖς να «θησαυρίζουν» κακίες και, πολύ περισσότερο, να συνάπτουν γάμους *μετὰ τῶν ἀσεβῶν*.²³²

Από την πρώτη ομιλία του Ισίδωρου φαίνεται πως η κοινωνία της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 14^{ου} αιώνα ήταν διασπασμένη και μαστιζόταν από φαινόμενα κοινωνικής εκμετάλλευσης.²³³ Στα ζητήματα αυτά ο ιεράρχης επανέρχεται και σε άλλες ομιλίες του, καταλογίζοντας τις ευθύνες στα μέλη της ηγετικής τάξης.²³⁴ Στη θ' ομιλία παρουσιάζει τους *ἄρχοντας* με τα μελανότερα χρώματα: ζούσαν μέσα στην τρυφηλότητα και τη μέθη, ντυμένοι με πολυτελή ενδύματα· έπαιρναν τα υπάρχοντα των *πενήτων* και τις ξένες οικίες· συντηρούσαν *κόλακας* και *παρασίτους*· αποζητούσαν μόνο τα υλικά *πρωτεῖα* και *ἀξιώματα*, ενώ, για την *πρόσκαιρον δόξαν* δεν δίσταζαν ακόμη και να σκοτώσουν.²³⁵ Το ίδιο μοτίβο επαναλαμβάνεται και αλλού, όπου οι πλούσιοι φέρονται να χρησιμοποιούν βία για να απογυμνώσουν τους συμπολίτες τους και χρήμα για να εξασφαλίσουν *ψήφους παρανόμους* στα δικαστήρια.²³⁶

Εκτός όμως, από την κοινωνική ανισότητα, η Θεσσαλονίκη αντιμετώπιζε και εξωτερικούς κινδύνους καθώς οι Οθωμανοί είχαν ξεκινήσει από το 1383

²³² *Εἰπέ γάρ μοι, τίνος ἔνεκεν τὴν τοῦ ἀσεβοῦς καταδέχη συγγένειαν, ἵνα πλοῦτου παρ' αὐτοῦ καὶ δόξης ἀπολαύσης; Καὶ τι σοι τοῦτο βούλεται ἄνθρωπε, ἢ ὅτι ὑπὲρ δόξης κενῆς καὶ χρημάτων ἀπολλυμένων τὴν οἰκειάν προδίδως εὐσέβειαν καὶ ἡγῆ τὴν εὐπερίτρεπτον δόξαν καὶ τὸν μεταπίπτοντα πλοῦτον αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ τιμωτέρα;* Είναι ενδιαφέρον ότι, ο Ισίδωρος στο ζήτημα των γάμων δεν προσδιορίζει πουθενά ποιοι είναι οι «άσεβεῖς» που ο γάμος μαζί τους φέρνει δόξα και πλούτη. Ο Β. Χριστοφορίδης εκφράζει τη βεβαιότητά του ότι αναφέρεται στα μέλη της τουρκικής κοινότητας που ζούσαν στη Θεσσαλονίκη. βλ. «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβᾶς και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 540-541. Η Αικατερίνη Κρικῶνη θεωρεῖ πιθανό ο Ισίδωρος να δηλώνει τους Εβραίους και όχι τους Μουσουλμάνους της Θεσσαλονίκης. Κρικῶνη Αικατερίνη, *Ισίδωρος Γλαβᾶς. Πνευματικά και κοινωνικά προβλήματα*, Θεσσαλονίκη 2007 (Διδακτορική Διατριβή στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου), σελ. 187-191.

²³³ Για τη Θεσσαλονίκη της περιόδου βλ. Neciroglu Nevra, *Byzantium between the Ottoman and the Latins. Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge 2009, σελ. 43 και 69-71 και Harvey Alan, «Economic conditions in Thessaloniki between the two Ottoman Occupations», Alexander Cowan (επιμ.), *Mediterranean Urban Culture, 1400-1700*, Exeter 2000, 115-124.

²³⁴ Χριστοφορίδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβᾶς και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 541-544.

²³⁵ Βλ. Χριστοφορίδης Βενιζέλος, *Ισίδωρου Γλαβᾶ Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ομιλίες*, τ. Α-Β, Θεσσαλονίκη 1992-1996 [στο εξής: Ισίδωρος Γλαβᾶς (Χριστοφορίδης), *Ομιλίες*], ομιλία θ', τ. Β', σελ. 133-146, ιδίως σελ. 141-144.

²³⁶ *Οπ.π.*, ομιλία κβ', τ. Β', σελ. 345.

μακροχρόνιο αποκλεισμό της πόλης. Το γεγονός αυτό είχε χωρίσει τους κατοίκους της σε δύο στρατόπεδα: σε αυτούς που επιθυμούσαν να πολεμήσουν πλάι στον Δεσπότη Μανουήλ Παλαιολόγο (1382-1387) και σε αυτούς που επιδίωκαν μια ειρηνική συνεννόηση με τους Οθωμανούς.²³⁷ Ο Ισίδωρος, αν και διαφώνησε με την ενέργεια του «λαμπροτάτου βασιλέως» να δημεύσει μέρος της εκκλησιαστικής περιουσίας για να χρηματοδοτήσει την άμυνα,²³⁸ τάχθηκε στο πλευρό του και με τις ομιλίες του προσπάθησε να εμψυχώσει τους Θεσσαλονικείς, οι οποίοι φαίνεται ότι δεν ήταν ιδιαίτερα πρόθυμοι να υπερασπιστούν την πόλη τους (*ὡς κοιμώμενοι διατελοῦμεν*). Έκανε εκκλήσεις συστράτευσης κατά των *ἀσεβῶν* και προέτρεπε τους *πρώτους* των κατοίκων να διαθέσουν τις αρετές, την εμπειρία, τη ρώμη και την περιουσία τους στον αγώνα και τους *ἐσχάτους* να πολεμήσουν με γενναιότητα για να διατηρήσουν την *ἐλευθερίαν*.²³⁹ Παράλληλα, τόνιζε το χρέος της υπακοής προς τον *κραταιὸν καὶ ἄγιον ἡμῶν αὐθέντην καὶ βασιλέα* [= Μανουήλ] και καλούσε τους κατοίκους να ταχθούν με όλες τους τις δυνάμεις στο πλευρό του (*ἰδρῶτας χέοντες ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ χρήματα*).²⁴⁰ Όμως, παρά τις εκκλήσεις για αυτοθυσία που απηύθυνε στους άλλους, ο ίδιος ο Ισίδωρος, το 1384, προβάλλοντας τον *θεῖον πόθον* του για την «φίλην ἡσυχίαν», παραιτήθηκε από τον θρόνο και εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη για την ασφάλεια της πρωτεύουσας.²⁴¹ Η απόφασή του αυτή προκάλεσε την έντονη

²³⁷ Βλ. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium. 1251-1453*, σελ. 282-288. Για την κοινωνική διαστρωμάτωση και τις πολιτικές επιλογές των κοινωνικών ομάδων της Θεσσαλονίκης βλ. Neciroglu, *Byzantium between the Ottoman and the Latins*, κεφ. 3 και 4, σελ. 41-83.

²³⁸ Για την αντίθεση του Ισίδωρου στην απαλλοτρίωση της εκκλησιαστικής περιουσίας βλ. Χριστοφορίδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβός και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 549-552 και Stavrou Athanasia, «The Thessalonian discourse (c. 1380-1430): a synecdoche for developments in Late Byzantine society», *Βυζαντικά* 30 (2012-13), σελ. 261-262.

²³⁹ Ισίδωρος Γλαβός (Χριστοφορίδης), *Ομιλίες*, ομιλία λγ', τ. Α', σελ. 120-121. Παρόμοιο περιεχόμενο έχει και η ομιλία λζ', στο τέλος της οποίας ο Ισίδωρος καλεί τους Θεσσαλονικείς να βοηθήσουν όπως μπορούν (*ὁ δὲ χρημάτων εὐπορῶν προθύμως ὑπὲρ Χριστοῦ καὶ αὐτὸς κατὰ τῶν ἐχθρῶν τὸν πλοῦτον κενάσει*), προκειμένου να εξασφαλιστεί η θεία βοήθεια που θα φέρει την *ἐλευθερίαν* και την *ἀφθονίαν* των αγαθών. *Οπ.π.*, ομιλία λζ', τ. Α', σελ. 186-187. Υπάρχουν ενδείξεις ότι οι πλούσιοι αρνούσαν να συνεισφέρουν στην άμυνα της πόλης και προτιμούσαν να θάβουν τα χρήματά τους. Neciroglu, *Byzantium between the Ottoman and the Latins*, σελ. 71-72.

²⁴⁰ Λάμπρου Σπυρίδων, «Ισίδωρου ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης ὀκτῶ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 9 (1912) [στο εξής: Ισίδωρος Γλαβός (Λάμπρου), *Ἐπιστολές*], σελ. 382-386.

²⁴¹ Ο Ισίδωρος δεν αρνήθηκε ότι η φυγή ήταν αποτέλεσμα και του φόβου των τουρκικών διώξεων. Μάλιστα, για να δικαιολογηθεί υποστήριξε ότι οι Χριστιανοί δεν πρέπει να εκτίθενται εκούσια σε κινδύνους. Χριστοφορίδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβός και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 554-555. Η Ελισάβετ Ζαχαριάδου συνδέει τη φυγή του Ισίδωρου με την αντίθεσή του στην κοσμική εξουσία του Μανουήλ (δήμευση εκκλησιαστικής περιουσίας), κάτι που, όπως αναφέρει, «δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση των χρόνων εκείνων γιατί η Εκκλησιά είχε εγκαινιάσει συμβιβαστική πολιτική προς τους Οθωμανούς στοχεύοντας την επιβίωσή της, κάτω από την επικείμενη τουρκική κυριαρχία, η οποία είχε αρχίσει να φαίνεται αναπόφευκτη». Ζαχαριάδου, «Εφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον ΙΔ' και ΙΕ' αιώνα», σελ. 347-348. Για τις πιθανές αιτίες της φυγής του Ισίδωρου βλ. και Dennis, «The Late Byzantine Metropolitans of Thessalonike», σελ. 258.

αντίδραση του πατριαρχείου που τον ονόμασε «προδότην τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν τοῦ Χριστοῦ», τον καθαίρεσε και τον έκρινε *ἀνάξιον πάσης ἱερωσύνης*.²⁴²

Στην Κωνσταντινούπολη, ο Ισίδωρος έμεινε πέντε χρόνια, διάστημα κατά το οποίο προετοιμάζε την επάνοδό του στη Θεσσαλονίκη. Λεπτομέρειες δεν μας είναι γνωστές, όμως ξέρουμε ότι ήδη από το 1386 η πατριαρχική Σύνοδος τον είχε αποκαταστήσει και ότι ο ίδιος φρόντισε, μέσω επιστολών προς τον «χριστεπώνυμον λαόν» της Θεσσαλονίκης, να δικαιολογηθεί για τη φυγή και την απουσία του.²⁴³ Στο μεταξύ, το 1387, οι Θεσσαλονικεῖς είχαν παραδοθεί στους Οθωμανούς και ο ποιμενάρχης μερίμνησε, εξ αποστάσεως, πρώτον, να τους καθησυχάσει ότι τα δεινά είναι μέρος θείου σχεδίου με στόχο να έρθει *ἡ κάθαρσις τῶν προγενομένων ῥύπων* και δεύτερον, να τους προτρέψει να «υποταχθούν» στους νέους δεσπότες, διατηρώντας *ἀκίβδηλον τὸ ὀρθόδοξον*.²⁴⁴

Το καθεστῶς που επέβαλαν οι Οθωμανοί στη Θεσσαλονίκη φαίνεται ότι ήταν αρκετά ήπιο. Από τα λίγα που γνωρίζουμε είναι σίγουρο ότι η πόλη διατήρησε την ημι-αυτονομία της και ότι η διοίκησή της βρισκόταν στα χέρια χριστιανῶν *ἀρχόντων*.²⁴⁵ Μετά την παράδοση της πόλης, ο Ισίδωρος επισκέφτηκε την αυλή του σουλτάνου Βαγιαζήτ Α΄, εξασφαλίζοντας για τον ίδιο αναγνώριση από τις οθωμανικές αρχές και για τους Θεσσαλονικεῖς *χάριτας πολλὰς καὶ μεγάλας*.²⁴⁶ Έτσι,

²⁴² MM II, σελ. 85-86.

²⁴³ Στις επιστολές του ο Ισίδωρος αναφέρει ότι επιθυμεί έντονα να επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη όμως διάφορα κωλύματα τον καθυστερούν. Ο Β. Χριστοφορίδης υποστηρίζει ότι η παράταση της παραμονής στην Κωνσταντινούπολη έγινε λόγω διαφωνίας του αυτοκράτορα στην αποκατάστασή του. Αιτία της διαφωνίας ήταν η αντίθεση του ιεράρχη στην απαλλοτρίωση της εκκλησιαστικής περιουσίας για στρατιωτικούς λόγους. Χριστοφορίδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβός και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 559-565.

²⁴⁴ *Ὁ γάρ ἐστιν ἐξουσία εἰμὴ ὑπὸ θεοῦ, καὶ ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ τῇ τοῦ θεοῦ διαταγῇ ἀνθέστηκε* [...] *Τοῦτο μὲν οὖν ὡς δεδομένον καὶ τηρεῖν ὀφείλομεν ἐπιμελῶς καὶ ἀγαπᾶν τοὺς ἡμετέρους δεσπότες καὶ πᾶσι τρόποις ὑπέκειν αὐτοῖς ἐν οἷς ἂν ἐπιτάττειεν ἐν βιωτικοῖς*. Ισίδωρος Γλαβός (Λάμπρου), *Επιστολές*, σελ. 387-391, ἐδώ 390. Για την χρονολόγηση της επιστολή βλ. Χριστοφορίδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβός και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 559, σημ. 138. Η Αθανασία Σταύρου υποστηρίζει ότι η υποτακτική στάση του Ισίδωρου προς τους Οθωμανούς συνδέεται με την εμπλοκή του στα πολιτικά ζητήματα και την προσαρμογή του στις νέες καταστάσεις. Stavrou Athanasia, «The Thessalonian discourse (c. 1380-1430): a synecdoche for developments in Late Byzantine society», σελ. 258-259.

²⁴⁵ Οι *ἄρχοντες* που επιλαμβάνονταν τις δημόσιες υποθέσεις ήταν τα μέλη μιας κλειστής ομοιογενούς κοινωνικής ομάδας που αποτελούσε το ανώτερο στρώμα της κοινωνίας. Neciroglu, *Byzantium between the Ottoman and the Latins*, σελ. 79-83 και Neciroğlu Nevra, «The Aristocracy in Late Byzantine Thessalonike: A Case Study of the City's Archontes (Late 14th and Early 15th Centuries)», *DOP* 57 (2003), 133-151· βλ και Ζαχαριάδου, «Εφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αιώνα», σελ. 347-349.

²⁴⁶ Λαούρδας Βασίλειος, *Ἰσιδώρου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ὁμιλία εἰς τὰς ἐορτὰς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1954 [στο ἐξής: Ισίδωρος Γλαβός (Λαούρδας), *Ὁμιλίες*], σελ. 56-57 και Χριστοφορίδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβός και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 568-571.

επέστρεψε το 1389 στον θρόνο του, στον οποίο και έμεινε μέχρι τον θάνατό του, το 1396.²⁴⁷ Από τις ομιλίες της τελευταίας περιόδου, γίνεται φανερό ότι το κλίμα μεταξύ των κατοίκων της πόλης συνέχιζε να είναι βαρύ και ότι οι διαφορές *ἀρχόντων* και *δήμου* ήταν τόσο μεγάλες που απειλούταν η ισορροπία του συστήματος.²⁴⁸ Πιο συγκεκριμένα, αυτοί που προσδιορίζονται στα κείμενα ως *πολλοὶ καὶ εὐτελεῖς ἄνθρωποι* ή *δῆμος* διαμαρτύρονταν γιατί οι *ἄρχοντες* τους εκμεταλλεύονταν οικονομικά (*τὰ ἡμέτερα παρακερδαίνουσι ἀργύρια*),²⁴⁹ ενώ οι τελευταίοι απειλούσαν ότι θα αποχωρήσουν από τα κοινά λόγω των *γογγυσμῶν* του δήμου. Ο Ισίδωρος παρενέβη στο ζήτημα με δύο ομιλίες κατά τη διάρκεια των εορτασμών του Αγίου Δημητρίου το 1393 και υπερασπίστηκε την ενότητα και την *τάξιν*, τασσόμενος στο πλευρό των *ἀρχόντων*.²⁵⁰ Στην πρώτη ομιλία, επιτέθηκε στον *δῆμο* γιατί κατηγορούσε τους *τῶν κοινῶν φροντιστὰς*, χωρίς να σκέφτεται *τὸν φόρτον* και *τὸν κίνδυνον* που αυτοί επωμίζονταν. Υπενθύμιζε στους *εὐτελεῖς* τις αναπάντεχες «δωρεές»²⁵¹ που αξιώθηκαν και τους εγκαλούσε γιατί, αντί να δοξάζουν που με ελάχιστα χρήματα είχαν τόσα πολλά, βλασφημούσαν κατά του *θεοῦ καὶ τῶν ὑπουργῶν αὐτοῦ*.²⁵² Στη δεύτερη ομιλία του ζητούσε από τους *τῶν κοινῶν προῖσταμένους καὶ προύχοντας ἐν πολιτείᾳ* να δείξουν κατανόηση και ανοχή στους *τοῦ δήμου θορύβους καὶ γογγυσμούς* και να μην αποσυρθούν από τα κοινά.²⁵³ Για να τους πείσει υποστήριξε ότι, η αποστολή του καθενός στη γη είναι ορισμένη από τον Θεό και ότι, οι άρχοντες πρέπει να ασχολούνται με τα δημόσια γιατί μόνο αυτοί γνωρίζουν *τὴν ἐπιστήμην* της διοίκησης, ενώ *ὁ πολὺς ἄνθρωπος* ξέρει μόνο να μεταχειρίζεται τεχνικά εργαλεία.²⁵⁴ Θεωρούσε *ἀνακόλουθον* και επικίνδυνο να αναλάβουν οι «βάνανσοι γεωργοὶ και σκαπανεῖς και χειρῶνακτες» την *πολιτείαν* καθώς στερούνταν *νοῦ καὶ πείρας* και

²⁴⁷ *Οπ.π.*, σελ. 582.

²⁴⁸ Neciroglu, *Byzantium between the Ottoman and the Latins*, σελ. 84-85.

²⁴⁹ Ισίδωρος Γλαβᾶς (Λαούρδας), *Ομιλίες*, σελ. 59-60.

²⁵⁰ Σύμφωνα με τον Β. Λαούρδα, ο Ισίδωρος επέλεξε να αναφερθεί στο ζήτημα αυτό σε ομιλίες που εκφωνήθηκαν στις εορτές του Αγίου Δημητρίου γιατί η δημοτικότητα των εορτών βοηθούσε να παρίσταται «εὐρύτατον καὶ πάσης κοινωνικῆς τάξεως ἐκκλησίασμα». Ισίδωρος Γλαβᾶς (Λαούρδας), *Ομιλίες*, σελ. 8· βλ και Χριστοφορίδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβᾶς και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχῆς του», σελ.570-578.

²⁵¹ Για το εἶδος των προνομίων που μπορεί να απολάμβαναν οι Θεσσαλονικεῖς από τους Οθωμανούς βλ. Neciroglu, *Byzantium between the Ottoman and the Latins*, σελ. 84-91.

²⁵² «Ὁμιλία, ὅτι ἐκ τοῦ μὴ εὐχαριστεῖν τῷ θεῷ καὶ τοῖς τῶν κοινῶν φροντισταῖς τῶν διαφορῶν χάριν τῆ πόλει βοηθειῶν ἐπάγεται τὰ λυπηρά». Ισίδωρος Γλαβᾶς (Λαούρδας), *Ομιλίες*, σελ. 55-60.

²⁵³ «Ὁμιλία ὅτι φέρειν χρῆ τὸς τῶν κοινῶν προῖσταμένους καὶ προύχοντας ἐν πολιτείᾳ τοὺς τῶν πολλῶν καὶ εὐτελῶν ἀνθρώπων γογγυσμούς», *ὄπ.π.*, σελ. 60-65.

²⁵⁴ *Οπ.π.*, σελ. 61: *ὁ δὲ πολὺς ἄνθρωπος ἄμην μὲν πάντων καὶ δίκηλλαν καὶ ἕνιν καὶ σκέπαρνον καὶ πρίονα καὶ σφῦραν καὶ ἄκμωνα καὶ ἄλλο τι τῶν τεχνικῶν ἐργαλείων καλῶς οἶδε μεταχειρίζειν, πολιτείαν δὲ ὅπως χρῆ διοικεῖσθαι καὶ τὴν ἐνόμιαν διατεῖσθαι [...] οὐτ' ἐσκέψατό ποτε οὐτ' ἀσφαλῶς οἶδε ἰθύνειν.*

ξόρκιζε τους άρχοντες να τηρήσουν «τὴν ἰδίαν τάξιν».²⁵⁵ Στο ἴδιο πλαίσιο, τους προέτρεπε πρώτον, να αγνοήσουν τα λόγια τῶν χυδαίων γιατί είναι φυσιολογικό ο ἀγοραῖος ἄνθρωπος, ο σκηνογράφος και ο σκυτοδέτης να μην ἔχουν τον νοῦν και τη διάνοιαν των ὀλίγων και δεύτερον, να δείξουν πατρική υπομονή ἀπέναντι στον δήμο που διαμαρτυρόταν ἀνοήτως σαν τὰ νήπια.²⁵⁶

Ο Ισίδωρος θίγει το ζήτημα του ἔντοκου δανεισμοῦ σε δύο περιπτώσεις. Η πρώτη είναι μέρος μιας ομιλίας αφιερωμένης στον ἔλεγχο της ηθικής παρακμῆς των μοναχῶν. Εκεί, ο μητροπολίτης κατηγορεῖ τον κλήρο γιατί, μεταξύ των ἄλλων ατασθαλιῶν, ασχολεῖται με κοσμικά ζητήματα, αναζητώντας το κέρδος μέσω της καπηλείας και των τόκων.²⁵⁷ Στη δεύτερη περίπτωση, ο Ισίδωρος, με αφορμή το χωρίο του ευαγγελιστῆ Λουκά «καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς ὁμοίως», ἐλέγχει τους λαϊκούς τοκιστές και την πλεονεξία των Θεσσαλονικέων.²⁵⁸

Πιο αναλυτικά, ο ιεράρχης, στην αρχή της ομιλίας του, αναπτύσσει την ἔννοια της χριστιανικῆς ἀγάπης και υπενθυμίζει ὅτι πρέπει να παρέχεται δωρεάν. Στη συνέχεια, τονίζει τη σαφή θεία καταδίκη του τόκου και αναρωτιέται πῶς είναι δυνατόν κάποιοι να ισχυρίζονται ὅτι ἀδικούνται ὅταν δεν ἔχουν προσθήκην τα δάνεια.²⁵⁹ Μετά, στήνει ἕναν διάλογο μεταξύ αὐτοῦ και ενός δανειστῆ προκειμένου να μας μεταφέρει την ψυχρὰν τῶν τοκογλόφων ἀπολογία. Πρώτο ἐπιχείρημα των τοκιστῶν είναι ὅτι οἱ δανειολήπτες κερδίζουν «διὰ τῶν ἐμῶν». Ο Ισίδωρος τους ἀπαντᾷ πῶς τα δάνεια δεν φέρνουν κέρδος ἀλλὰ είναι ζημία και ἄρπαγή, καθὼς οἱ τοκιστές, μαζί με τα δικά τους, ἀρπάζουν λάθρα και μέρος της περιουσίας του δανειζόμενου.²⁶⁰ Δεύτερο ἐπιχείρημα είναι ὅτι οἱ δανειστές παίρνουν αὐτὰ που τους ἀναλογούν ὄχι με τη βία ἀλλὰ με τη συναίνεση των χρεωστῶν. Η ἀπάντηση του

²⁵⁵ *Οπ.π.*: *Δια ταῦτα σὲ μὲν ἄσειστον ἀνάγκη μένειν τὴν ἰδίαν τηροῦντα τάξιν, τὸν δὲ πολὺν ἔαν ἄνθρωπον πρᾶττειν τὰ ἑαυτοῦ.*

²⁵⁶ *Οπ.π.*, σελ. 62-65.

²⁵⁷ Ισίδωρος Γλαβᾶς (Λαοῦρδας), *Ομιλίες*, σελ. 22-25: *ὁ γὰρ [μοναχός] ἢ τὰς τῶν ἀρχόντων συχνῇ πατῶν, μᾶλλον δὲ προσκυνῶν, ἵν' οἰκειότερον εἴπω, ἀλλὰς, κενῆς ἔνεκεν δόξης ἢ καπηλείας χαίρων και τόκοις, φεῦ, και πολιτικοῖς συναλλάγμασιν, ἔργοις αὐτοῖς, εἰ και τὴν στολὴν διέστηκε, τὰ τῶν βιοτικῶν ὑποδύεται.*

²⁵⁸ «Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰσιδώρου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονικῆς ὁμιλία εἰς τὸ ἀναγιγνωσκόμενον εὐαγγέλιον τὸ “Καθὼς θέλετε, ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, και ἡμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς ὁμοίως”», Ισίδωρος Γλαβᾶς (Χριστοφορίδης), *Ομιλίες*, ομιλία κα', τ. Β', σελ. 321-335. Με αφορμὴ το ἴδιο ευαγγελικό χωρίο ο Παλαμάς ἐκφώνησε τον δικό του «κατὰ τοκίζόντων» λόγο.

²⁵⁹ Ισίδωρος Γλαβᾶς (Χριστοφορίδης), *Ομιλίες*, ομιλία κα', τ. Β', σελ. 327-329.

²⁶⁰ *Οπ.π.*, σελ. 329. Για το οικονομικό ἐπιχείρημα των δανειστῶν ὅτι δικαιούνται μέρος των κερδῶν του δανειολήπτη και τη «μεσαιωνική» ἰδέα ὅτι ο τόκος ἀποτελεῖ οικειοποίηση ξένης περιουσίας βλ. Laiou, «God and Mammon: Credit, trade, profit and the canonists», σελ. 274-275 και Λαῖου, «Οικονομική σκέψη και ἰδεολογία», σελ. 350 σημ. 32.

ιεράρχη σε αυτό έχει δύο σκέλη: πρώτον, υποστηρίζει ότι η «οικειοθελής» απόδοση των τόκων είναι αποτέλεσμα ανάγκης και «ἀπειλῶν» (*τὴν σὴν τρέμων θηριωδίαν*) καθώς μπροστά στον φόβο της φυλάκισης ο δανειολήπτης διαλέγει το μικρότερο κακό και πουλάει *τὴν οἰκίαν, τὸν ἀγρόν ἢ τῶν ἱματίων τὰ ἀναγκαῖα*, ώστε να αποπληρώσει το δάνειο και δεύτερον, ισχυρίζεται ότι αυτά που θεωρούν οι δανειστές δικά τους δεν τους ανήκουν καθώς τα μέσα από τα οποία πλούτισαν (*ἡ γῆ ἢ ἡ θάλασσα ἢ ὁ οὐρανός*) δημιουργήθηκαν από τον Θεό για να είναι κοινά.²⁶¹ Το τρίτο και τελευταίο επιχείρημα υπέρ του τόκου δεν το έχουμε συναντήσει σε άλλα κείμενα της περιόδου. Οι δανειστές φέρονται να αμφισβητούν την καταδίκη του τοκισμού, βασισμένοι στην εξής «αντίφαση» των ιερών κειμένων: ο Χριστός προτρέπει τους πιστούς να «δανείζουν» -χωρίς να ελπίζουν σε επιστροφή- και όχι να «χαρίζουν».²⁶² Ο ιεράρχης προτείνει δύο απαντήσεις και υποστηρίζει ότι ο όρος «δανείτε» χρησιμοποιήθηκε είτε γιατί είναι αυτός με τον οποίον οι φτωχοί προσπαθούν να μετριάσουν την *ἀσπλαγχνίαν* των πλουσίων είτε γιατί ο Χριστός ήθελε να δείξει ότι αυτά που κάποιος δίνει *δωρεὰν* δεν είναι *ἄμισθα* αλλά θα πληρωθούν στη μέλλουσα ζωή «μετὰ φιλοτίμων τόκων».²⁶³

Η καταδίκη του έντοκου δανεισμού από τον Ισίδωρο έχει ως αφετηρία ένα ευαγγελικό χωρίο και το ύφος του «*υπενθυμίζει τη γλώσσα του Μεγάλου Βασιλείου και του Ιωάννου του Χρυσοστόμου*»²⁶⁴ όμως, οι απόψεις του δεν αποτελούν απλώς μια αναπαραγωγή της χριστιανικής δυσπιστίας απέναντι στον τόκο. Άλλωστε, ξεφεύγει από το αυστηρά θεολογικό πλαίσιο καθώς θίγει την οικονομική διάσταση των δανείων (τα συνδέει με την οικονομική ανάγκη), αμφισβητεί τη νομιμότητά τους και καταδικάζει συνολικά τον τοκισμό. Αυτή η συνολική απόρριψη τον διαφοροποιεί από

²⁶¹ Ισίδωρος Γλαβός (Χριστοφορίδης), *Ομιλίες*, ομιλία κα', τ. Β', σελ. 330: *Ἐκείνου γὰρ ἔστι τὸ παρὰ σοὶ περιτεῖδον· ἀπὸ γὰρ τῶν κοινῶν τοῦτο γεωργήσας ἔχεις*. Η άποψη αυτή μεταφέρει μια παλιά χριστιανική θέση, σύμφωνα με την οποία τα υλικά αγαθά αποτελούν κοινή περιουσία των ανθρώπων και ο πλούσιος κλέβει από αυτά, βλ. Βασίλειος Καισαρείας, «Ομιλία εἰς τὸ ρητὸν τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ “καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας, καὶ μείζονας οἰκοδομήσω” καὶ περὶ πλεονεξίας», §6, σελ. 344-346 και Γρηγόριος Παλαμάς, «Ομιλία ΙΓ'», §10, σελ. 364. Sevckenko, «Alexios Makrembolites and his “Dialogue between the rich and the poor”», σελ. 199.

²⁶² Λουκάς 6,35: *πλὴν ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ ἀγαθοποιεῖτε καὶ δανείτε μὴδὲν ἀεπιλίζοντες, καὶ ἔσται ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς...*

²⁶³ Ισίδωρος Γλαβός (Χριστοφορίδης), *Ομιλίες*, ομιλία κα', τ. Β', σελ. 330-333· πρβλ. «ὁ ἐλεῶν πτωχὸν δανείζει Θεῷ» [Παρ. 19.17]. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Ισίδωρος δεν απορρίπτει την ιδέα του τόκου, ως «αντιμισθίου» που θα πρέπει να λάβει κάποιος από την παραχώρηση ενός αγαθού, όμως μεταθέτει την απόδοσή του στην επόμενη ζωή. Προκειμένου δε να πείσει τους τοκιστές, χρησιμοποιεί το λεξιλόγιό τους και υπόσχεται «κέρδη». Για την οικειοποίηση από την Εκκλησία οικονομικών αντλήσεων βλ. Λαίου Angeliki, «The Church, Economic Thought and Economic Practice», σελ. 441-446 και Λαΐου, «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», σελ. 332-333.

²⁶⁴ Χριστοφορίδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβός και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 542.

τη «φιλανθρωπική» αντίληψη των Πατέρων του τέταρτου αιώνα που ζητούσαν απλώς τη διαγραφή των χρεών ή την προστασία των αδυνάτων.²⁶⁵ Παράλληλα, η χρήση της τεχνικής του διαλόγου, προκειμένου να εκτεθούν και να καταρριφθούν δημόσια τα επιχειρήματα των τοκογλόφων, δείχνει ότι ο Ισίδωρος συμμετείχε με αυτόν τον τρόπο σε μια σύγχρονη συζήτηση γύρω από τον τόκο.²⁶⁶

Πέρα όμως από την παραδοχή της ιστορικότητας των απόψεών του, έχει ενδιαφέρον να αναζητήσουμε σε ποιούς απευθυνόταν ο Ισίδωρος όταν κουνούσε αυστηρά το δάχτυλο ενάντια στον τόκο ή, πολύ περισσότερο, σε ποια κοινωνική ομάδα εναντιωνόταν όταν καταδίκαιζε συνολικά τον τοκισμό. Από τις ομιλίες του φαίνεται ότι η Θεσσαλονίκη χωριζόταν σε δύο στρατόπεδα: το πρώτο το αποτελούσαν οι *έκλεκτοί*, οι *τίμοι*, οι επιφανείς, οι μορφωμένοι²⁶⁷ αυτοί που είχαν *ψυχῆς ἀρετήν, σώματος ῥώμην, στρατηγίας ἐμπειρίαν και περιουσίας εὐπορίαν*²⁶⁸ στη δεύτερη ομάδα ανήκαν οι *πολλοὶ καὶ εὐτελεῖς ἄνθρωποι ἢ δῆμος*, δηλαδή αυτοί που ήξεραν να μεταχειρίζονται *δίκελλαν καὶ ὕνιν καὶ σκέπαρνον καὶ πρίονα καὶ σφῦραν καὶ ἄκμωνα καὶ ἄλλο τι τῶν τεχνικῶν ἐργαλεῖων*.²⁶⁹ Ο Ισίδωρος υποστηρίζει ότι η επιμονή του στην αλήθεια και στην καταγγελία της «πλεονεξίας» που κυριαρχούσε στη Θεσσαλονίκη είχε σαν αποτέλεσμα οι *εὐτελεῖς τῶν ἀνθρώπων καὶ ἰδιῶται* να τον υποδέχονται ως *εὐεργέτην*, ενώ, αντίθετα, *οἱ ὕψηλοὶ τάχα καὶ τίμοι δοκοῦντες καὶ εἰς τὴν σεμνὴν τάξιν τελοῦντες* να τον αποστρέφονται και να θεωρούν τις διδαχές του *κενὸν ψόφον και ληρήματα*.²⁷⁰ Βλέπουμε έτσι ότι συνδέει την πλεονεξία με τους *ἄρχοντες* της πόλης χωρίς, βέβαια, να τους συνδέει ρητά και με τον τοκισμό. Στο σημείο αυτό, μας βοηθούν οι έρευνες της Nevra Neciroglu που εντόπισε το οικονομικό υπόβαθρο πενήντα περίπου *ἀρχόντων* της περιόδου: τα έσοδά τους προέρχονταν τόσο από εκτάσεις γης και αστικά ακίνητα όσο και από το εμπόριο και άλλες επιχειρηματικές και τραπεζικές δραστηριότητες.²⁷¹

²⁶⁵ Βλ. Laiou, «The Church, Economic Thought and Economic Practice», σελ. 450-451 και 454-457.

²⁶⁶ Την τεχνική του διαλόγου χρησιμοποιεί και ο Καβάσιλας στον «κατὰ τοκίζόντων» λόγο του. Βλ. Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 211.

²⁶⁷ Ισίδωρος Γλαβάς (Λαούρδας), *Ομιλίες*, σελ. 63.

²⁶⁸ Ισίδωρος Γλαβάς (Χριστοφορίδης), *Ομιλίες*, ομιλία λγ', τ. Α', σελ. 120-121.

²⁶⁹ *Οπ.π.*, σελ. 60-65.

²⁷⁰ Ισίδωρος Γλαβάς (Χριστοφορίδης), *Ομιλίες*, ομιλία ι', τ. Β', σελ. 152.

²⁷¹ Neciroglu, *Byzantium between the Ottoman and the Latins*, σελ. 79-83 και Neciroglu, «The Aristocracy in Late Byzantine Thessalonike», 133-151. Για τη σύνδεση των «αρχόντων» της Θεσσαλονίκης με τραπεζικές δραστηριότητες βλ. Matschke, «Notes on the economic establishment and social order of the late Byzantine kephalai», *BF* 19 (1993), σελ. 139-143 και Matschke, «Η οικονομία των πόλεων», σελ. 172-173

Από τα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Ισίδωρος, όταν κατηγορούσε τον δανεισμό αναφερόταν, μεταξύ άλλων, και σε μια πρακτική της ηγετικής τάξης. Βέβαια, όπως και με τις άλλες μομφές κατά των αρχόντων, δεν στόχευε στην ανατροπή της αλλά στην ενίσχυση της κοινωνικής ισορροπίας, μέσω της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των φτωχότερων στρωμάτων. Άλλωστε, υπερασπιζόταν τόσο την ιδιοκτησία²⁷² όσο και την αυστηρή κοινωνική διαστρωμάτωση. Έτσι, σε μια περίοδο αλλαγών, κοινωνικής έντασης και αμφισβήτησης, ο ιεράρχης ζητούσε σεβασμό της τάξης και προστασία των φτωχών, προβάλλοντας την ιδέα μιας ομονούσας χριστιανικής κοινότητας, η αγορά της οποίας θα προστατευόταν από τους πλεονέκτες και τους τοκιστές.

²⁷² Ισίδωρος Γλαβός (Χριστοφορίδης), *Ομιλίες*, ομιλία ζ', τ. Β': *καὶ οἴκους μὲν ἢ ἀγροὺς τῇ χρεΐα κτήσασθαι καταλλήλους οὐ μέμφομαι, οὔτε νομοθετῶ τὴν τούτων ἀναίρεσιν, καὶ μάλιστα ἐπὶ τῶν βιωτικαῖς προσηλωμένων πέδαις, τὴν δὲ πολυκτησίαν κωλύω καὶ τὸν ὑπὲρ χρεΐαν τοῖς τοιούτοις φόρτον».*

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μια πρώτη παρατήρηση που μπορεί να κάνει κάποιος φυλλομετρώντας έστω τα υστεροβυζαντινά κείμενα που περιέχουν απόψεις για τον έντοκο δανεισμό είναι ότι στο σύνολό τους εκφράζουν ανθρώπους της Εκκλησίας που εναντιώνονται στον τόκο. Παρότι, όπως φαίνεται τουλάχιστον στη Θεσσαλονίκη, υπήρχε δημόσια συζήτηση πάνω στο θέμα,²⁷³ δεν έχει διασωθεί τίποτα που να μας μεταφέρει άμεσα τις θέσεις των τοκιστών. Η μονόπλευρη αυτή εικόνα θα πρέπει, σε μεγάλο βαθμό, να οφείλεται στις επιλογές που έκαναν οι μεταγενέστεροι λόγιοι και αντιγραφείς των μοναστηριών, οι οποίοι αποφάσιζαν, σύμφωνα με τα δικά τους κριτήρια, ποια κείμενα έχρηζαν φύλαξης και αναπαραγωγής και ποια όχι.²⁷⁴

Πέρα όμως από τη μονομέρεια, οι πηγές μας έχουν και κάτι ακόμη κοινό: όλες τους είναι έργα «λογίων», δηλαδή ανθρώπων που ήταν μέλη μιας σχετικά μικρής κοινωνικής ομάδας, της οποίας η συμπεριφορά έχει ως έναν βαθμό μελετηθεί. Συνοπτικά, μπορούμε να σημειώσουμε ότι ο Ihor Sevcenko, αφού ανέλυσε τις περιπτώσεις ενενήντα ενός λογίων του 14^{ου} αιώνα, κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι αποτελούσαν μια ολιγάριθμη και ομοιογενή ελίτ, τα μέλη της οποίας είτε ανήκαν στα ανώτατα κοινωνικά στρώματα είτε συνδέονταν άμεσα μαζί τους. Η σχέση τους αυτή με την εξουσία τους μετέτρεπε σε απολογητές του βυζαντινού κατεστημένου και εχθρούς οποιουδήποτε το αμφισβητούσε.²⁷⁵

²⁷³ Βλ. παραπάνω Καβάσιλα (σημ. 207) και Ισιδωρο Γλαβά (σημ.266).

²⁷⁴ Οι βυζαντινές φιλολογικές πηγές που έχουν διασωθεί μέχρι τις μέρες μας είναι προϊόν επιλογής και φέρουν τη σφραγίδα του πνευματικού κλίματος που επικράτησε μετά την Άλωση στα ορθόδοξα μοναστήρια, βλ. Οικονομίδης Νίκος, «Η Αναγέννηση και το Βυζάντιο», Α. Μαρκόπουλος (επιμ.), *Βυζάντιο και Ευρώπη. Α΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985)*, Αθήνα 1987, σελ. 247-253 και Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος*, σελ. 82-83. Κατά τον George Duby, οι «σιωπές» συγκροτούν ένα βασικό στοιχείο του ιδεολογικού λόγου αφού οι γραπτές πηγές παρουσιάζουν άμεσα «μόνο τις ιδεολογίες που ανταποκρίθηκαν στα συμφέροντα και στις προσδοκίες των διευθυνουσών τάξεων», Duby, «Κοινωνική ιστορία και ιδεολογία των κοινωνιών», σελ. 76-79.

²⁷⁵ Sevcenko, «Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century», σελ. 62-92. Σχολιάζοντας τη σύνδεση μεγάλης αριστοκρατίας και διανοουμένων ο Δημήτρης Κυρίτσης γράφει: «... σίγουρα για την επαγγελματική και κοινωνική τους ανάδειξη οι διανοούμενοι ήταν εξαρτημένοι από τα πελατειακά

Μια τρίτη διαπίστωση που προκύπτει από τη μελέτη των πηγών είναι ότι όλοι οι λόγιοι που εναντιώθηκαν στον τόκο συνδέονται -με τον έναν ή τον άλλον τρόπο- με το θρησκευτικό κίνημα του Ησυχασμού. Ο Αθανάσιος Α΄ και ο Θεόληπτος Φιλαδελφείας, παρότι έζησαν πριν ξεσπάσει η ησυχαστική έριδα, θεωρούνται ιδεολογικοί πρόδρομοι του κινήματος.²⁷⁶ Η σύνδεση του Γρηγόριου Παλαμά με τον Ησυχασμό είναι αυταπόδεικτη αφού υπήρξε ο βασικός θεολόγος αυτής της πνευματικής κίνησης ενώ ο Νικόλαος Καβάσιλας συγκαταλέγεται στους «ένθερμους» οπαδούς του Παλαμά και της μυστικής θεολογίας.²⁷⁷ Τέλος, τα έργα του Ισίδωρου Γλαβά και οι απόψεις του για το θείο φώς αντιμετωπίζονται ως μέρος της ησυχαστικής παράδοσης.²⁷⁸

Σε ότι έχει να κάνει με τον Αθανάσιο Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, η δράση του βασίστηκε στην αντίληψη ότι το Κράτος και η Εκκλησία αποτελούσαν μια ενότητα. Απέδιδε την πολιτική και κοινωνική κρίση που διερχόταν η Αυτοκρατορία στην ηθική κατάπτωση και πρότεινε μια συνολική μεταρρύθμιση που προϋπέθετε την απαρέγκλιτη τήρηση των θρησκευτικών νόμων. Ο ίδιος ζούσε ασκητικά²⁷⁹ και σαν προφήτης της Παλαιάς Διαθήκης κατήγγειλε τη διαφθορά και την αναλγησία των αξιωματούχων. Με το έμπρακτο ενδιαφέρον του για τους αδύνατους κάλυπτε τομείς, που παλιότερα ενέπιπταν στις αρμοδιότητες της πολιτικής εξουσίας και συντελούσαν στην άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και την προστασία των φτωχότερων στρωμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, έδινε μάχη ενάντια στην «πλεονεξίαν» των ανθρώπων της αγοράς, ζητώντας την επαναφορά των αυστηρών κρατικών ελέγχων στο εμπόριο

συστήματα, τα οποία συνέδεαν γενικότερα τον κοινωνικό τους χώρο με την ανώτερη αριστοκρατία. Γενικά μπορούμε να πούμε πως, στο πλαίσιο ενός συστήματος αναδιανομής του πλούτου μέσω του κρατικού μηχανισμού, οι κοινωνικές ομάδες που παρήγαγαν και στήριζαν τον πολιτισμό ήταν αρθρωμένες σε ανταγωνιστικά δίκτυα υποστήριξης και πελατείας, τα οποία περιόριζαν ή και απέκλειαν την ανάπτυξη κοινωνικής αμφισβήτησης πάνω σε ταξικές γραμμές», στο: «Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και το τέλος του βυζαντινού πολιτισμού», σελ. 167-168.

²⁷⁶ Βλ. σχετικά Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, σελ. 17-25. Ο Θεόληπτος υπήρξε διδάσκαλος του Παλαμά, βλ. Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο*, σελ. 439 και Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322) Βίος και Έργα*, τ. Α΄, σελ. 108-112. Ο Αθανάσιος Α΄ αναγνωρίζεται από τον Γρηγόριο Παλαμά ως προπομπός του, βλ. Grégoire Palamas, *Défense des saints hésychastes*, Introduction, texte critique, traduction et notes: Jean Meyendorff, Louvain 1973, I,2 §12, σελ. 99. Η στενή σχέση του Αθανάσιου Α΄ με τον Ησυχασμό φαίνεται και από το ότι ο βίος του γράφηκε από παλαμικούς μοναχούς (Θεόκτιστος Στουδίτης και Καλόθετος). Boojamra, *The Church and Social Reform*, σελ. 154 και Talbot, *Fail Healing in the Late Byzantium*, σελ. 27-30

²⁷⁷ Τατάκης, *Βυζαντινή Φιλοσοφία*, σελ. 251-261.

²⁷⁸ Ο Ισίδωρος εκάρη μοναχός και ασκήτεψε στη μονή Ξανθοπούλου, ένα ίδρυμα που ανήκε στο πνευματικό ρεύμα του Ησυχασμού. Χριστοφορίδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβάς και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 530-535.

²⁷⁹ Σύμφωνα με τον Θεόκτιστο, ο Αθανάσιος αρνούταν να κοιμηθεί σε κρεβάτι ή να πλύνει ακόμη και τα πόδια του. Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*, σελ. 5.

και υπενθυμίζοντας στον αυτοκράτορα την έννοια της «δίκαιης τιμής». Οι ενέργειες του αυτές, σίγουρα, αποσκοπούσαν στην άνοδο της προσωπικής του φήμης²⁸⁰ και την ενδυνάμωση του Πατριαρχείου, μέσω της διεύρυνσης της εκκλησιαστικής σφαίρας. Ταυτόχρονα όμως, με την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και την απόδοση της πολύπλευρης κρίσης στη «θεία δίκη», παρά την κριτική του προς τους αξιωματούχους, στήριζε την ηγετική τάξη, αφού την απάλλαξε από ένα μεγάλο μέρος των ευθυνών της και διοχέτευε την κοινωνική αμφισβήτηση σε «εντός πλαισίου» κατευθύνσεις. Η καταδίκη του τοκισμού ήταν μέρος αυτής της ρητορικής, που εκκινούσε από μια αυστηρά χριστιανική θεώρηση της κοινωνίας και, τελικά, κατέληγε στην απαξίωση των εμπορικών πρακτικών και της Αγοράς.²⁸¹

Τα αντανακλαστικά του Αθανάσιου Α΄ να καλύψει τα κενά που άφηγε πίσω της η πολιτική των πρώτων Παλαιολόγων τον συνδέουν με τον Θεόκλητο Φιλαδελφείας. Βασικό χαρακτηριστικό και της δικής του δράσης ήταν η υπεράσπιση των πτωχών και των πενήτων. Παράλληλα, ανέλαβε και αυτός την απονομή της δικαιοσύνης και κάποια από τα καθήκοντα του πολιτικού διοικητή, όπως την άμυνα, τον επισιτισμό και τις διαπραγματεύσεις με τους εχθρούς. Επίσης, στο πλαίσιο ενός χριστιανικού λόγου, απέδιδε τις αρνητικές για την πολιτεία εξελίξεις στην *ὄργην τοῦ Θεοῦ* και καλούσε σε μετάνοια.²⁸² Τέλος, και ο Θεόκλητος έζησε και έδρασε σε μία πόλη που βρισκόταν υπό διαρκή τουρκική απειλή και χαρακτηριζόταν από ανθηρό εμπορικό τομέα και οξεία κοινωνική ανισότητα. Σε αυτό το περιβάλλον ο κρατικός μηχανισμός απουσίαζε, μια μερίδα υπηκόων, υπό τους Αρσενιάτες, αμφισβητούσε την εκκλησιαστική και πολιτική τάξη και, τελικά, η κρατούσα ιδεολογία άγγιζε τα όριά της. Μπροστά σε αυτές τις προκλήσεις ο Θεόκλητος ανέλαβε δράση και με τις επεμβάσεις του υπέρ των φτωχότερων στρωμάτων ενίσχυε την κοινωνική συνοχή και διεύρυνε τον ρόλο της Εκκλησίας. Σε μια πόλη με ισχυρό εμπορικό στοιχείο, ο δημόσιος στιγματισμός των κερδοσκοπικών εμπορικών πρακτικών και της τοκοληψίας, φαίνεται ότι εξυπηρετούσε κάποια ανάγκη περιορισμού του εμπορικού

²⁸⁰ Ο John Boogramba υποστηρίζει ότι η φήμη του Αθανάσιου δεν προήλθε από την ηθικιστική του ρητορεία αλλά από την κοινωνική του δράση. Η άποψή του βασίζεται στο γεγονός ότι η δημοτικότητα του Αθανάσιου, όσο ήταν εν ζωή, και η λατρεία του ως άγιου, αργότερα, περιοριζόταν στην Κωνσταντινούπολη, δηλαδή στην περιοχή δράσης του. Βλ. *The Church and Social Reform*, σελ. 153-155.

²⁸¹ Σε επιστολή του προς τον Ανδρόνικο, ο Αθανάσιος σημειώνει ότι μέσω της επιβολής ελέγχων στην αγορά δοξάζεται ο Θεός: *...εις δόξαν Θεοῦ τοῦ δοξαζομένου ἐν εὐνομίαις, εἰς αἰώνιον ἔπαινον καὶ μισθὸν ἀναφαίρετον τῆς ἐκ Θεοῦ βασιλείας σου*. Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*, αρ. 100, σελ. 256.

²⁸² Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322) Βίος και Έργα*, τ. Α΄, σελ. 349-359.

πλούτου και ίσως της κοινωνικής ισχύος που ενδέχεται να απολάμβαναν οι «άπληστοι» ντόπιοι έμποροι.

Ο Αθανάσιος Α΄ και ο Θεόληπτος είχαν κοινό υπόβαθρο: προέρχονταν από μοναστικές ανθενωτικές κοινότητες και, πριν γίνουν αρχιερείς, είχαν διακριθεί για την ασκητικότητα τους. Ανήκαν και οι δύο στον ίδιο ιδεολογικό κύκλο που αντιμετώπιζε επιφυλακτικά τα *έλληνικά γράμματα*, προέκρινε την εντονότερη παρουσία της Εκκλησίας στα κοινά και υπερασπιζόταν την ακινησία της φυσικής και κοινωνικής τάξης.²⁸³ Το κοινωνικό τους πρόγραμμα ήταν μέρος μιας ευρύτερης αντίληψης για την κοινωνία και τον ρόλο της Εκκλησίας σε αυτήν. Έβλεπαν την επιστροφή στην ιδέα της μοναστικής κοινότητας ως τη μόνη σωτηρία για την Αυτοκρατορία και με τον βίο τους επανέφεραν το πρότυπο του μοναχού που εξέρχεται από τη μόνωση και δραστηριοποιείται μέσα στις κοινωνικές εκδηλώσεις.²⁸⁴ Υψώνοντας το λάβαρο της ηθικής καθαρότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, δεν καινοτομούσαν ούτε καλούσαν σε επανάσταση· δεν εξιδανίκευαν τη φτώχεια ούτε, ασφαλώς, καταδίκάζαν συνολικά τον πλούτο αλλά ζητούσαν μετάνοια και φιλανθρωπική δράση.²⁸⁵ Δεν αμφισβητούσαν, λοιπόν, με κανένα τρόπο, την κοινωνική δομή, αλλά, αντίθετα, επιζητούσαν την αναπαραγωγή της.²⁸⁶ Άλλωστε, και οι δύο ήταν λειτουργικά ενταγμένοι σε αυτήν²⁸⁷ ενώ οι απόψεις τους είχαν επικρατήσει στους αριστοκρατικούς κύκλους.²⁸⁸

Παρόμοια αίσθηση μας αφήνει και η δράση του Γρηγόριου Παλαμά. Μοναχός και θεολόγος, φημισμένος για την ασκητική του ζωή, ασχολήθηκε με τα κοσμικά

²⁸³ Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία*, σελ. 135-140.

²⁸⁴ Meyendorff John, «Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries», P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, τ. 4, New York 1975, σελ. 97-100· Booramra, *The Church and Social Reform*, σελ. 71-74 και Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322) Βίος και Έργα*, τ. Α΄, σελ. 148.

²⁸⁵ Για την έννοια της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο βλ. Μαυρομάττης Λεωνίδα, «Οψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο», Χριστίνα Αγγελίδη (υπεύθυνη έκδοσης), *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση. Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα 1989, σελ. 147-152.

²⁸⁶ Laurent V (εκδ.), *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, v. I: *Les actes des Patriarches*, fasc. IV: *Les registes de 1208 a 1309*, αρ. 1751, σελ. 532 και Booramra, *The Church and Social Reform*, σελ. 114-116.

²⁸⁷ Ο Αθανάσιος Α΄ ήταν η «συνείδηση» του Ανδρόνικου Β΄ και ο Θεόληπτος ήταν πνευματικός μέλων της αυτοκρατορικής οικογένειας. Και οι δύο απευθύνονταν στα ανώτατα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας γεγονός που μπορεί να δηλώνει ότι, σε γενικές γραμμές, συμμερίζονταν τις απόψεις τους. Για μια παρόμοια σκέψη πάνω στη συνομιλία του Πλήθωνα και του Βησσαρίωνα με τον Μανουήλ Β΄ και τους δεσπότες της εποχής τους βλ. Κιουσοπούλου, *Οι «Αόρατες» Βυζαντινές πόλεις στον Ελλαδικό χώρο*, σελ. 134-135.

²⁸⁸ Gouma-Peterson Thalia, «The Parecclesion of St. Euthymios in Thessalonica: Art and Monastic Policy under Andronicos II», *The Art Bulletin* 58.2 (Jun. 1976), 168-183 και Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322) Βίος και Έργα*, τ. Α΄, σελ. 148-149.

ζητήματα και στήριξε ενεργά τη γαιοκτητική αριστοκρατία. Ανέλαβε τον θρόνο της Θεσσαλονίκης μετά ακριβώς την περίοδο των Ζηλωτών και κλήθηκε να υπηρετήσει σε μια πόλη που μαστιζόταν από κοινωνική αναστάτωση και οικονομική ανισότητα. Στα κηρύγματά του καυτηρίαζε την «πλεονεξίαν» και τους άπληστους εμπόρους, τονίζοντας την εκμετάλλευση που υφίσταντο οι «πένητες» στην αγορά και ασχολήθηκε επισταμένως με την καταπολέμηση της αδικίας και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των φτωχών. Παράλληλα, πρόβαλλε την «όμόνοια» και αποδοκίμαζε όσους με την πολιτική τους δράση ή την οικονομική τους συμπεριφορά απειλούσαν την «τάξιν». Σε αυτό το πλαίσιο, ασκούσε κριτική στα ανώτερα στρώματα, χωρίς, βέβαια, να θέτει υπό αίρεση το κοινωνικό καθεστώς και ζητούσε από τους φτωχούς να υπομείνουν τη *σωτήριον πτωχείαν*. Τέλος, καταδίκασε τον τόκο, επισημαίνοντας την απανθρωπιά και την αντικοινωνική συμπεριφορά των δανειστών.

Στο ίδιο περιβάλλον έδρασε και ο Νικόλαος Καβάσιλας: άνδρας αριστοκρατικής καταγωγής και ιδιαίτερης μόρφωσης που υπηρέτησε πιστά τα συμφέροντα της υψηλής αριστοκρατίας. Συμμετείχε ενεργά στον αγώνα κατά των Ζηλωτών και ταυτίστηκε απόλυτα τόσο με την ησυχαστική θεολογία του Παλαμά όσο και με τις πολιτικές επιδιώξεις του Καντακουζηνού. Σε ό,τι έχει να κάνει με έντοκο δανεισμό, στόχος της πολεμικής του αποτελούσαν οι επαγγελματίες δανειστές, τους οποίους θεωρούσε *όλεθρον* για τις πόλεις. Υποστήριζε ότι ήταν λωποδύτες και παράσιτα που εκμεταλλεύονταν την ανάγκη των συνανθρώπων τους και αποκόμιζαν κέρδη χωρίς να εργάζονται. Πίστευε ότι η οικονομία μπορούσε να λειτουργήσει χωρίς την πρακτική του τόκου και γι' αυτό αποδοκίμαζε συνολικά τον τοκισμό, ανεξάρτητα του αν αφορούσε πλούσιους ή φτωχούς, επιχειρηματίες ή πεινασμένους. Παράλληλα, εξέφραζε μια αριστοκρατική αντίληψη για την κοινωνία, αποδίδοντας στους εμπόρους μοχθηρότητα και φαυλότητα. Έτσι, σε μια περίοδο που το Βυζάντιο αντιμετώπιζε σωρεία προβλημάτων και η υφιστάμενη τάξη αμφισβητούταν από τους *μέσους*, ο Καβάσιλας στήριξε τους αριστοκράτες και παρουσίαζε τους ανθρώπους της Αγοράς ως απειλή για την κοινωνία.

Μια ανάλογη προσπάθεια υπεράσπισης της κοινωνικής ιεραρχίας συναντάμε και στις ομιλίες του Ισίδωρου Γλαβά: ενός ακόμη μοναχού που έγινε αρχιερέας. Ο Γλαβάς υποστήριζε ότι ο μητροπολίτης είχε καθήκον να υπερασπίζεται τους ιερούς

νόμους και να ελέγχει τη διαφθορά των δημοσίων λειτουργιών.²⁸⁹ Ενεπλάκη δραστήρια στα κοινά ως μέλος του τοπικού «καθολικού δικαστηρίου»²⁹⁰ ενώ, όταν οι συνθήκες το απαιτήσαν, προσαρμόστηκε στο νέο περιβάλλον και ανέλαβε καθήκοντα εκπροσώπου της πόλης στην οθωμανική αυλή. Μέσω των ομιλιών του, στήριζε ιδεολογικά την ηγετική τάξη, κηρύττοντας ότι η θέση του καθενός στην κοινωνία είναι δοσμένη από τον Θεό. Ταυτόχρονα, σε μια περίοδο μεγάλων ανακατατάξεων και έντονης οικονομικής αναστάτωσης υπερασπίστηκε την «όμόνοια» και τους φτωχούς. Επιθυμούσε μια αγορά ελεγχόμενη από το κράτος και απαλλαγμένη από τους *πλεονέκτας*, ενώ επέκρινε δριμύτατα τον τοκισμό. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ενώ στήριζε την ηγετική τάξη κατέκρινε την εμπλοκή των μελών της σε αγοραίες συναλλαγές και, παράλληλα, πρόβαλλε την ιδέα μιας κοινωνίας απαλλαγμένης από τον τόκο και τους πλεονέκτες εμπόρους.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, οι λόγιοι που μελετήσαμε, πέρα από την ομόθυμη καταδίκη του τόκου, παρουσιάζουν μια σειρά κοινών χαρακτηριστικών.²⁹¹ Επιγραμματικά, και οι πέντε ήταν δραστήριοι άνθρωποι της Εκκλησίας που ενεπλάκησαν στα κοινά και είχαν άποψη για τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις της εποχής τους. Έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα κοινωνικά ζητήματα και τη προστασία των φτωχότερων στρωμάτων, υποδεικνύοντας την «πλεονεξίαν» ως τη βασική πηγή των προβλημάτων.²⁹² Επέκριναν τις αυθαιρεσίες των κρατικών αξιωματούχων όμως τάχθηκαν στο πλευρό της μεγάλης αριστοκρατίας, προβάλλοντας το πρότυπο μιας χριστιανικής κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από «όμόνοια» και «τάξιν».²⁹³ Τέλος, όλοι τους είχαν μια πολύ επιφυλακτική άποψη για τους εμπόρους, ταυτίζοντάς τους με την απληστία και ζητώντας κρατικούς ελέγχους και περιορισμό των κερδών τους.

²⁸⁹ Ισίδωρος Γλαβιάς (Χριστοφορίδης), *Ομιλίες*, ομιλία λστ', τ. Α', σελ. 160· ομιλία κβ', τ. Β', σελ. 345 και ομιλία ιθ', τ. Β', σελ. 300. Βλ. και Neciroglu, *Byzantium between the Ottoman and the Latins*, σελ. 72.

²⁹⁰ Χριστοφορίδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβιάς και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», σελ. 587.

²⁹¹ Ως προς την οξύτητα της κριτικής, χοντρικά, οι πηγές μας χωρίζονται σε δύο ομάδες. Οι δύο λόγιοι που έδρασαν κατά τη βασιλεία του Ανδρόνικου Β', ο Αθανάσιος Α' και ο Θεόκλητος καταδικάζουν τον τόκο σποραδικά στα έργα τους, ενώ όσο πλησιάζουμε προς τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, η πολεμική γίνεται πιο συγκεκριμένη με συγγραφική πλέον ολόκληρων ομιλιών ενάντια στους τοκιστές.

²⁹² Η επιμονή των Ησυχαστών στην καταδίκη της πλεονεξίας μας θυμίζει ότι από τον 13^ο αιώνα, στη δυτική χριστιανοσύνη, λόγω της επέκτασης των αγορών, η απληστία (*avaritia*), ένα αστικό αμάρτημα που συνδέεται με την τοκογλυφία, αντικατέστησε στην κορυφή των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων την αλαζονεία (*superbia*), ένα φεουδαρχικό αμάρτημα. Le Goff, «The Usurer and Purgatory», σελ. 36.

²⁹³ Βλ. και Sevcenko, «Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century», σελ. 85-86.

Οι συμπτώσεις αυτές μπορούν να ερμηνευτούν βάσει των αλλαγών που γνώρισαν οι σχέσεις Κράτους – Εκκλησίας στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Το Αρσενιατικό σχίσμα και η ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η΄ είχαν πυροδοτήσει μια σειρά εξελίξεων που επέτρεψαν στους πατριάρχες Αρσένιο και Αθανάσιο Α΄ να διεκδικήσουν τόσο την ανωτερότητα της πνευματικής εξουσίας έναντι της κοσμικής όσο και τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της Εκκλησίας έναντι του Κράτους.²⁹⁴ Οι διεκδικήσεις αυτές βασίστηκαν από τη μια στις αδυναμίες και τις επιλογές των πρώτων Παλαιολόγων και από την άλλη στη διαφορετική ισχύ των δύο θεσμών: η Αυτοκρατορία συρρικνωνόταν εδαφικά συνεχώς και αντιμετώπιζε ποικίλα προβλήματα σε όλα τα επίπεδα²⁹⁵ ενώ, αντίθετα, η Εκκλησία ασκούσε διοικητική και πνευματική εξουσία σε περιοχές που εκτεινόταν από τη Μικρά Ασία μέχρι τη Βαλκανική και τη Ρωσία.²⁹⁶ Αυτή η αντίφαση εξασφάλιζε στην Εκκλησία πολιτική και οικονομική δύναμη, την οποία φρόντισε να εκμεταλλευτεί. Δεν είναι τυχαίο ότι εκείνη την περίοδο το Άγιο Όρος με τη μεγάλη ακτινοβολία στον σλαβικό κόσμο πέρασε από τη δικαιοδοσία του Αυτοκράτορα στον Πατριάρχη, ούτε, ασφαλώς, ότι ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος αποδέχθηκε εγγράφως την ελευθερία της Εκκλησίας έναντι του Παλατιού.²⁹⁷

Οι παραπάνω εξελίξεις αποτυπώνονται στις ιεραρχίες του Αθανάσιου Α΄ και του Θεόληπτου που με τη δράση τους μετέτρεψαν την Εκκλησία σε ένα θεσμό με ισχυρή δομή, στον οποίο οι πιστοί μπορούσαν να βασιστούν ανεξάρτητα από τις πολιτικές της κρατικής διοίκησης.²⁹⁸ Η επιτυχία τους και η φήμη που εξασφάλισαν, σηματοδότησε την αυξανόμενη παρουσία των μοναχών και της θεολογίας τους εντός της Εκκλησίας. Μάλιστα, στις επόμενες δεκαετίες, ιδιαίτερα μετά την επικράτηση του Ησυχασμού, ο τύπος του μοναστικής προέλευσης ιεράρχη έγινε ο κανόνας και ο Αθανάσιος Α΄ αποτέλεσε το πρότυπο μιας σειράς πατριαρχών (Ισίδωρος, Κάλλιστος,

²⁹⁴ Stavrou, «The Thessalonian discourse (c. 1380-1430)», σελ. 259-260.

²⁹⁵ Κατά την Αγγελική Λαΐου, το Βυζαντινό Κράτος μετά το 1340 είχε «ουσιαστικά διαλυθεί». Βλ. Laiou - Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, σελ. 312-316.

²⁹⁶ Meyendorff John, «Society and Culture in the Fourteenth Century: Religious Problems», Μ. Berza και E. Stanescu (εκδ.), *Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines, Bucarest 6-12 Septembre 1971*, τ. I, Bucaresti 1974, σελ. 51-52.

²⁹⁷ Nicol Donald, *Church and society in the last centuries of Byzantium*, Cambridge 1979, σελ. 17-20 και Gouma-Peterson, «The Parecclesion of St. Euthymios in Thessalonica: Art and Monastic Policy under Andronicos II», σελ. 179. Για φοροαπαλλαγές και αυτοκρατορικές δωρεές σε μεγάλα μοναστήρια στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, βλ. Smyrlis, «Financial crisis and the limits of taxation under Andronikos II Palaiologos (1282–1321)», σελ. 80-81.

²⁹⁸ Stavrou, «The Thessalonian discourse (c. 1380-1430)», σελ. 260.

Φιλόθεος).²⁹⁹ Η εμπλοκή της Εκκλησίας στα κοινωνικά ζητήματα βοήθησε στη μετατροπή του διοικητικού της μηχανισμού σε όργανο διάδοσης των αξιών που ασπαζόταν.³⁰⁰ Οι αξίες αυτές δεν περιορίζονταν στα πνευματικά ζητήματα, αλλά επεκτείνονταν και σε «βασικές πολιτιστικές και πολιτικές προτεραιότητες»,³⁰¹ μεταξύ των οποίων κυρίαρχη θέση κατείχε η διαφύλαξη της υφιστάμενης τάξεως.³⁰² Η υιοθέτηση από την Εκκλησία του ρόλου του θεματοφύλακα της τάξης ήρθε την ώρα που αυτή απειλούταν από διάφορες κατευθύνσεις: μια μερίδα Βυζαντινών προωθούσε την Ένωση, οι Τούρκοι προήλαυναν, το Κράτος αποδυναμωνόταν εδαφικά και οικονομικά, μεγάλο μέρος του πληθυσμού ήταν αντιμέτωπο με την απόλυτη ένδεια και η οικονομικά ενισχυμένη ομάδα των *μέσων* διεκδικούσε πιο ενεργό ρόλο στις κοινωνικές εξελίξεις. Όλα τα παραπάνω δημιουργούσαν τριγμούς στα θεμέλια της υπάρχουσας κοινωνικής δομής και απειλούσαν την παραδοσιακή ιδεολογία και τα κοινωνικά στεγανά που υπερασπιζόταν η Εκκλησία.³⁰³ Οι παραπάνω φόβοι αποτυπώνονται πολύ γλαφυρά στα γραπτά του Αλέξιου Μακρεμβολίτη, ενός λόγιου που υπηρέτησε στο περιβάλλον του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού και ασπαζόταν τις απόψεις των Ησυχαστών.³⁰⁴ Σε ένα ποίημά του σατιρίζεται κάποιος «ἀργυροκόπος» της πρωτεύουσας που με δουλοπρέπεια μιμούταν τους Λατίνους και, λόγω του «ψεύδους» του, συγκέντρωνε τις κατάρες του κόσμου.³⁰⁵ Επιπλέον, σε ένα άλλο έργο του, τον «Διάλογο πλουσίων καὶ πενήτων», καταγράφονται οι αγωνίες των

²⁹⁹ Και οι τρεις πατριάρχες ήταν πρώην αθωνίτες ακόλουθοι του Παλαμά, οι οποίοι πρόβαλλαν μια ασκητική, αντικοσμική προσέγγιση της ζωής που περιλάμβανε ηθική καθαρότητα, αδιαφορία για τον υλικό πλούτο και φιλανθρωπική δράση. Meyendorff, «Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries», σελ. 99-100 και 105· Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία*, σελ. 128 και 142.

³⁰⁰ Κατά τον Νίκο Οικονομίδη η ησυχαστική ιδεολογία συμπύκνωνε τις αριστοκρατικές, αντιδυτικές, συντηρητικές και μυστικιστικές αξίες των επαρχιακών μοναστηριών που ηγεμόνευαν στον αγροτικό χώρο. Oikonomides, «Byzantium between east and west (XIII-XV cent.)», σελ. 329-330.

³⁰¹ Meyendorff John, *Βυζάντιο και Ρωσία. Μελέτη των Βυζαντινο-Ρωσικών σχέσεων κατά το δέκατο τέταρτο αιώνα*, μτφρ. Νίκος Φωκάς, Αθήνα 1988, σελ. 144-146 και 153.

³⁰² Nicol, *Church and society in the last centuries of Byzantium*, σελ. 25-30 και Stavrou, «The Thessalonian discourse (c. 1380-1430)», σελ. 260-261. Για την «τάξιν» στο Βυζάντιο βλ. Γλύκατζη-Αρβελέρ Ελένη, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφρ: Τούλα Δρακοπούλου, Αθήνα 2007, σελ. 155-174.

³⁰³ Κατά τον George Duby, η αντίσταση στην αλλαγή και τις μεταβολές είναι χαρακτηριστικό του κλήρου καθώς η διαφύλαξη των αντιλήψεων, τον δοξασιών και των ηθικών κανόνων αποτελούν στήριγμα της ισχύος που απολαμβάνουν και των προνομίων που τους είναι αναγνωρισμένα, βλ. Duby, «Κοινωνική ιστορία και ιδεολογία των κοινωνιών», σελ. 71-73.

³⁰⁴ Sevcenko, «Alexios Makrembolites and his "Dialogue between the rich and the poor"», σελ. 187-200.

³⁰⁵ Miller E. (εκδ), *Manuelis Philae Carmina*, τ. I, Paris 1857, σελ. 457-458. Το ποίημα μπορεί, με επιφύλαξη, να συνδεθεί με κάποιον Τζυκανδίλη που γύρω στα 1340 ήταν ιδιοκτήτης ενός πάγκου αργυραμοιβού σε μια πύλη στον Κεράτιο. Βλ. Matschke, «Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή», σελ. 170.

φτωχότερων στρωμάτων της Κωνσταντινούπολης³⁰⁶ και αναδεικνύεται η *άπληστία* των *μέσων*, που αναγνωρίζονται ως ισχυρή και πλούσια κοινωνική ομάδα.³⁰⁷ Με ένα λεξιλόγιο που θυμίζει τις ομιλίες του Αθανάσιου Α',³⁰⁸ ο Μακρεμβολίτης αποδοκιμάζει τον τρόπο ζωής και την οικονομική συμπεριφορά των ανθρώπων του χρήματος και αναπολεί τους *πάλαι πλουσίους* που φρόντιζαν με έργα φιλανθρωπίας να αμβλύνουν την οικονομική ανισότητα.³⁰⁹ Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι Ησυχαστές είχαν συνειδητοποιήσει τις μεταβαλλόμενες συνθήκες και παρενέβαιναν, υπερασπιζόμενοι την προγενέστερη κοινωνική ισορροπία ενάντια στους «νεόπλουτους» εμπόρους.³¹⁰

Ολοκληρώνοντας, καταλήγω στην άποψη ότι η ενασχόληση των υστεροβυζαντινών λογίων με το ζήτημα του έντοκου δανεισμού, παρότι έγινε με ηθικούς όρους, γεγονός που κάνει τις ομιλίες τους να φαίνονται κάπως αφηρημένες, δεν στόχευε μόνο στον περιορισμό μιας «αμαρτίας». Άλλωστε, τουλάχιστον σε ότι έχει να κάνει με τους λαϊκούς, η Εκκλησία δεν είχε μια συστηματική θεωρία ούτε ένα απόλυτο δόγμα που να επιτρέπει ή να απαγορεύει τον τοκισμό. Η συζήτηση, ασφαλώς, θα επηρεάστηκε από τις επαφές των Βυζαντινών με τις μουσουλμανικές

³⁰⁶ Οι φτωχοί στο κείμενο προσδιορίζονται ως: *οί τήν γῆν ἐργαζόμενοι, οί τὰς οἰκίας, οί τὰς ὀκλάδας, οί χειρεπιστήμονες, δι' ὧν αἱ πόλεις πᾶσαι συνίστανται*. Sevckenko, «Alexios Makrembolites and his "Dialogue between the rich and the poor"», σελ. 210.

³⁰⁷ Οι «πλούσιοι» που συμμετέχουν στον *Διάλογο*, δηλαδή οι άνθρωποι που η *κτησις* και η *φυλακή* του χρυσού ήταν το σπουδαιότερο πράγμα στη ζωή τους, αν και ήταν *εὐαρίθμητοι*, δεν ανήκαν στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα: προσδιορίζονται ως «*ἡ μεσότης*». Βλ. και Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ἡ Οικονόμος*, σελ. 40-44.

³⁰⁸ Sevckenko, «Alexios Makrembolites and his "Dialogue between the rich and the poor"», σελ. 188, σημ. 6.

³⁰⁹ Σε πλήρη συμφωνία με τον Μακρεμβολίτη, ο Παλαμάς προειδοποιούσε τους πλουσίους ότι είναι *κατηραμένοι* από τους *πτωχούς* επειδή *επιλέγουν τὸ περιττεῖον ἀργύριον* και *σφετερίζονται τὰ ἀλλότρια* και τους προέτρεπε να εξιλεωθούν μέσω της ελεημοσύνης, της φιλανθρωπίας και των έργων ευποιΐας. Γρηγόριος Παλαμάς, «Ομιλία Δ'», §18-24, σελ. 130-136.

³¹⁰ Σ' αυτό το πλαίσιο πιστεύω ότι μπορεί να ερμηνευτεί και η συμπαράταξη επιφανών Ησυχαστών με τον Ιωάννη Καντακουζηνό στον εμφύλιο πόλεμο. Βέβαια, η σύνδεση των πολιτικών και των εκκλησιαστικών εξελίξεων δεν είναι σαφής και, σίγουρα, δεν παρατηρείται απόλυτη ταύτιση των πολιτικών και των θεολογικών επιλογών, όμως, μπορούμε να εντοπίσουμε κάποια σημεία επαφής μεταξύ των Ησυχαστών και της γαιοκτητικής αριστοκρατίας. Πέρα από το γεγονός ότι ο Ησυχασμός άνηθε στα μεγάλα και πλούσια μοναστήρια του Αγίου Όρους, δύο βασικοί απολογητές του, ο Γρηγόριος Παλαμάς και ο Νικόλαος Καβάσιλας, υποστήριξαν ενεργά τον Καντακουζηνό και δώχθηκαν για αυτό από την Αντιβασιλεία. Επίσης, ο Καντακουζηνός, μετά την επικράτησή του, φρόντισε να αναγνωρίσει ως επίσημο δόγμα της Εκκλησίας τον Ησυχασμό και να προωθήσει τον Παλαμά στη θέση του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Τέλος, οι Ζηλωτές της Θεσσαλονίκης εναντιώθηκαν στον Παλαμά, ο οποίος χρειάστηκε να περιμένει την ήττα τους για να εγκατασταθεί στην πόλη. Βλ. Laiou, «The Palaiologoi and the world around them (1261–1400)», σελ. 823· Oikonomides, «Byzantium between east and west (XIII-XV cent.)», σελ. 329-330.

και χριστιανικές κοινωνίες που απαγόρευαν τον τοκισμό.³¹¹ Επίσης, δεν μπορεί να μην αντανakλά την κοινωνική πίεση που υπήρχε, λόγω της γενικευμένης υπερχρέωσης που παρατηρείται εκείνη την εποχή.³¹² Όμως, η επιμονή των ανθρώπων της Εκκλησίας στην καταδίκη του τοκισμού και, κυρίως, η απαίτηση της καθολικής του απαγόρευσης μπορεί να συνδεθεί και με άλλες ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις. Η κρίση, την οποία αντιμετώπιζε η βυζαντινή κοινωνία, θα πρέπει να όξυνε τις αντιπαραθέσεις και η πολεμική ενάντια στον τόκο φαίνεται ότι ήταν έκφραση ευρύτερων ανταγωνισμών. Άλλωστε, τα διάφορα επίπεδα της βυζαντινής κοινωνίας –πολιτική, θρησκεία, οικονομία– ήταν πλεγμένα μεταξύ τους και οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις εκφράζονταν μέσω των θρησκευτικών πεποιθήσεων.³¹³ Έτσι, ζητήματα όπως ο τόκος κατανοούνταν με ηθικούς όρους και οι απόψεις γύρω από αυτά ήταν συνάρτηση της πολιτικής ταυτότητα και των στόχων των ομάδων που τις εξέφραζαν. Στη συγκυρία που μελετάμε, οι εκκλησιαστικοί λόγιοι ήθελαν να θέσουν όρια: από τη μία, προσπαθούσαν να εμποδίσουν τις καταχρήσεις των ισχυρών και να προστατεύσουν τους αδύνατους, ώστε να περιφρουρηθεί η κοινωνική τάξη πραγμάτων³¹⁴ και από την άλλη να στιγματίσουν τους παραβάτες, προτρέποντας τους πένητες να υποτάσσονται και να παρηγορούνται με τη συνείδηση της δικαιοσύνης που θα βρουν από τον Θεό. Με το δεδομένο, λοιπόν, ότι στόχος της Εκκλησίας ήταν η διαφύλαξη της κοινωνικής ιεραρχίας και,

³¹¹ Ο Καβάσιλας χρησιμοποιεί το παράδειγμα των αλλόθρησκων ως επιχείρημα κατά του τόκου, βλ. παραπάνω σημ. 221 και Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike» σελ. 216.

³¹² Βλ. παραπάνω σημ. 42. Στα νομικά κείμενα του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου και του Ματθαίου Βλάσταρη που συντάχθηκαν στη Θεσσαλονίκη, στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, συναντάμε έμμεσες επιφυλάξεις για τον έντοκο δανεισμό. Πιο συγκεκριμένα, τόσο στην *Εξάβιβλον* όσο και στο *Σύνταγμα κατὰ στοιχείον* εμπεριέχεται, εκτός από την κλασική ιουστινιάνεια νομοθεσία που ορίζει το ύψος των επιτοκίων, και ο νόμος του Βασιλείου Α', με τον οποίο απαγορεύεται ο τοκισμός [περιλαμβάνεται στην τελευταία διάταξη του τίτλου *περί τόκου της Εξαβιβλον* και αποδίδεται λανθασμένα στον Λέοντα ΣΤ' (*Νεαρά τοῦ Καίσαρος Λέοντος τὸν τόκον ἀπαγορεύουσα*), Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου *Πρόχειρον Νόμων ἢ Εξάβιβλος*, Πιτσάκης (επιμ), σελ. 203-204]. Στο έργο του Βλάσταρη, ο νόμος του Βασιλείου τοποθετείται πριν από την κλασική νομοθεσία, η οποία χαρακτηρίζεται ως «παλαιὸς νόμος». Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων*, τ. 6, σελ. 473-476. Η παράθεση δίπλα στον ισχύοντα νόμο μιας νεκρής διάταξης, είναι ένας από τους παράγοντες που κάνουν την Αγγελική Λαΐου να υποστηρίζει ότι: «in Thessalonike of the mid-fourteenth century (or thereabouts) there was a strong juridical bias against interest-bearing loans». Laiou, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», σελ. 219-222. Για τη σύνδεση των έργων του Καβάσιλα με το νομικό περιβάλλον της υστεροβυζαντινής Θεσσαλονίκης βλ. και Congourdeau, «Nicolas Cabasilas et son discours sur les intérêts», σελ. 73-88.

³¹³ Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 231-233 και Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία*, σελ. 181.

³¹⁴ Sevcenko, «Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century», σελ. 85-86. Οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου διαπνέονται από το ίδιο πνεύμα διαφύλαξης της κοινωνικής τάξης. Κιουσοπούλου, «Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στους εμπόρους κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (14^{ος} – 15^{ος} αι.)», σελ. 19-44.

έχοντας υπόψη μας τις επιφυλάξεις της απέναντι στην κοινωνική άνοδο των εμπόρων, δεν είναι άτοπο να υποθέσουμε ότι όταν οι αρχιερείς, εκμεταλλευόμενοι τις δυνατότητες που τους προσέφερε το κήρυγμα,³¹⁵ κατήγγειλαν τον τόκο, ουσιαστικά, επιτίθονταν ενάντια στην κοινωνική ομάδα που ήταν συνδεδεμένη μαζί του, δηλαδή στους *μέσους*. Έτσι, σε μια κοινωνία, στην οποία η βασική διάκριση ήταν μεταξύ πιστού και απίστου, η ηθική απαξίωση και καταδίκη του έντοκου δανεισμού ήταν ένα από τα μέσα που χρησιμοποίησε η Εκκλησία στη μάχη της ενάντια στην κοινωνική άνοδο των *μέσων*.

³¹⁵ Σύμφωνα με τον Jacque Le Goff, «... το κήρυγμα είναι κατά τον Μεσαίωνα το κυρίαρχο μέσο (*média*) που αγγίζει, θεωρητικά, όλους τους πιστούς», βλ. *Το πουγκί και η ζωή*, σελ. 17.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

DOP: Dumbarton Oaks Papers

MM: Miklosich F. – Muller J., *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I-VI, Vienna 1860-1890

Οικ.Ι.Β: Λαΐου Αγγελική (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 2006

ODB: Kazhdan Alexander (επιμ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1-3, New York – Oxford 1991

PLP: Trapp Erich (επιμ.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τ. 1-12, Vienna 1976-1995

2. ΠΗΓΕΣ

- Αθανάσιος Α΄ (Talbot), *Επιστολές*: Talbot A. M., *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, Washington, DC, 1975
- Αρμενόπουλος Κωνσταντίνος, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, Κωνσταντίνος Πιτσάκης (επιμ), Αθήνα 1971
- Βασίλειος Καισαρείας, «Όμιλία εις μέρος τοῦ ΙΔ΄ Ψαλμοῦ καὶ κατὰ τοκιζόντων», *Βασιλείου Καισαρείας τοῦ Μεγάλου ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 5: *Όμιλῖαι εις ψαλμοῦς*, εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια: Σοφία Καρακασιδου, [Ελληνες Πατέρες της Εκκλησίας 12] Θεσσαλονίκη 1974, 72-95.
- Βασίλειος Καισαρείας, «Όμιλία εις τὸ ρητὸν τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ “καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας, καὶ μείζονας οἰκοδομήσω” καὶ περὶ πλεονεξίας», *Βασιλείου Καισαρείας τοῦ Μεγάλου ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 6: *Όμιλῖαι καὶ Λόγοι*, εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια: Βασίλειος Ψευτόγκας, [Ελληνες Πατέρες της Εκκλησίας 5] Θεσσαλονίκη 1973, 322-349
- Βασίλειος Καισαρείας, «Όμιλία ρηθεῖσα ἐν λιμῶ καὶ ἀρχμῶ», *Βασιλείου Καισαρείας τοῦ Μεγάλου ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 7: *Όμιλῖαι καὶ Λόγοι*, εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια: Βασίλειος Ψευτόγκας, [Ελληνες Πατέρες της Εκκλησίας 7], Θεσσαλονίκη 1973, 126-161.
- Γρηγόριος Νύσσης, «Εξήγησις ἀκριβῆς εις τὸν Ἐκκλησιαστὴν τοῦ Σαλομῶντος, ὀμιλία Δ΄», *Γρηγορίου Νύσσης ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 6: 1. *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν Ψαλμῶν*. 2. *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν (Όμιλίαι Α΄-Η΄)*, εισαγωγή – κείμενο – μετάφραση – σχόλια: Ιγνάτιος Σάκαλης, [Ελληνες Πατέρες της Εκκλησίας 95], Θεσσαλονίκη 1988, 376-403
- Γρηγόριος Νύσσης, «Κατὰ τοκιζόντων», *Γρηγορίου Νύσσης ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 10: 1. *Όμιλίαι δογματικῆς*. 2. *Όμιλίαι ἠθικῆς*. 3. *Όμιλίαι εορταστικῆς*, εισαγωγή – κείμενο – μετάφραση – σχόλια: Ιγνάτιος Σάκαλης, [Ελληνες Πατέρες της Εκκλησίας 103], Θεσσαλονίκη 1990, 264-287
- Grégoire Palamas, *Défense des saints hésychastes*, Introduction, texte critique, traduction et notes: Jean Meyendorff, Louvain 1973

- Γρηγόριος Παλαμάς, «Όμιλῖαι»: *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 9-11, εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια: Παναγιώτης Χρήστου, [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας 72, 76, 79] Θεσσαλονίκη 1985-1986
- Γρηγοράς: Bekker I. και Schopen L., *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae*, τ. 1-3 [CSHB], Bonn 1829-1855
- Γρηγορόπουλος Ιωάννης, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητοῦ (1250-1322) Βίος και ἔργα*, τ. Α'-Β', Κατερίνη 1996
- Θεόκτιστος, *Βίος Αθανασίου*: A. Papadopoulos-Kerameus, «Zitija dvuh Vselenskih patriarhon XIV v., svn. Afanasija I i Isidora I», *Zapiski istoriko-filologicheskogo fakul'teta Imperatorskago S.-Peterburgskago Universiteta* 76 (1905), 1-51
- Θεόληπτος (Sinkewicz), *Ομιλίες*: Theoleptos Metropolitan of Philadelphia, *The Monastic discourses*, a critical edition, translation and study by Robert E. Sinkewicz, Toronto 1992
- Ισιδώρος Γλαβάς (Λάμπρου), *Επιστολές*: Λάμπρου Σπυρίδων, «Ισιδώρου ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης ὀκτώ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 9 (1912), 343-414
- Ισιδώρος Γλαβάς (Λαούρδας), *Ομιλίες*: Λαούρδας Βασίλειος, *Ἰσιδώρου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ὀμιλίαι εἰς τὰς ἑορτὰς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1954
- Ισιδώρος Γλαβάς (Χριστοφορίδης), *Ομιλίες*: Χριστοφορίδης Βενιζέλος, *Ἰσιδώρου Γλαβά Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ὀμιλίες*, τ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1992-1996.
- Καβάσιλας, «Κατὰ τοκιζόντων»: Νικολάου τοῦ Καβάσιλα, «Λόγος κατὰ Τοκιζόντων», *PG* 150, στ. 727-750
- Καντ.: Schopen Ludwig, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, τ. I-III [CSHB], Bonn 1828-1832
- Κουρούσης Σταύρος, *Μανουήλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος Μητροπολίτης Εφέσου*, Αθήνα 1972
- Laurent V., «Le serment de l'empereur Andronic II Paléologue au patriarche Athanase Ier lors de sa seconde accession au trône oecuménique (Sept. 1303)», *Revue des études byzantines* 23 (1965), 124-139
- Laurent V (εκδ.), *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, v. I: *Les actes des Patriarches*, fasc. IV: *Les regestes de 1208 a 1309*, Paris 1971

- Loenertz Raymond (εκδ.), *Demetrius Cydones: correspondance*, τ. I, Vaticano 1956
- Miller E. (εκδ), *Manuelis Philae Carmina*, τ. I, Paris 1857
- Παΐδας Κωνσταντίνος, «Μια ανέκδοτη ομιλία *Περί δανείου* του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α΄», *Αντικλήσωρ. Τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, Αθήνα 2013, 1247-1262
- Παχυμέρης: *Georges Pachymérés Relations Historiques*, édition, introduction et notes par Albert Failler, traduction française par Vitalien Laurent, τ. I-V, Paris 1984-2000
- Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα θείων και ιερῶν Κανόνων*: Ράλλης Γεώργιος και Ποτλής Μιχαήλ, *Σύνταγμα θείων και ιερῶν Κανόνων τῶν τε Ἁγίων και Πανευφήμων Ἀποστόλων και τῶν ιερῶν Οἰκουμενικῶν και τοπικῶν Συνόδων και τῶν κατὰ μέρος Ἁγίων Πατέρων*, τ. 1-6, Αθήνα 1852-1859
- Τρωιάνος Σπύρος, *Οι Νεαρές Λέοντος Στ΄ του Σοφού*, Αθήνα 2007 → Τρωιάνος, *Οι Νεαρές Λέοντος Στ΄ του Σοφού*
- Φιλόθεος Κόκκινος (Τσάμης), *Εγκώμιο: Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου. Ἀγιολογικά ἔργα*, Δημήτριος Τσάμης (επιμ.), Θεσσαλονίκη 1985
- Χούμνος, «Ἐπιτάφιος»: Χούμνος Νικηφόρος, «Ἐπιτάφιος εἰς τὸν μακάριον και ἀγιώτατον μητροπολίτην Φιλαδελφείας Θεόληπτον», Boissonade Fr. (επιμ.), *Anecdota graeca*, τ. V, Paris 1833 (Hildesheim, 1962)

3. ΜΕΛΕΤΕΣ

- Αγγελόπουλος Αθανάσιος, Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. *Η ζωή και το έργο του. Συμβολή εις την Μακεδονικής Βυζαντινήν Προσωπογραφίαν*, Θεσσαλονίκη 1970
- Angelov Dimiter, *Imperial ideology and political thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge 2007
- Αρβελέρ-Γλύκατζη Ελένη, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφρ: Τούλα Δρακοπούλου, Αθήνα 2007 [τίτλος πρωτοτύπου: Ahrweiler Hélène, *L'idéologie politique de l'empire byzantine*, Paris 1975]
- Baloglou Christos, «Economic Thought in the Last Byzantine Period», S. Todd Lowry και Barry Gordon (επιμ.), *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice*, Leiden – New York – Koln 1998, 405-438
- Barker John, «Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses», *DOP* 57 (2003), 5-33
- Boojamra John, «Athanasios of Constantinople: A Study of Byzantine Reactions to Latin Religious Infiltration», *Church History* 48.1 (Mar., 1979), 27-48
- Boojamra John, *The Church and Social Reform. The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople*, New York 1993
- Congourdeau Marie-Helene, «Nicolas Cabasilas et son discours sur les intérêts», C. Gastgeber, C. Messis, D.I. Murešan και F. Ronconi (επιμ.), *Pour l'amour de Byzance. Hommage à Paolo Odorico*, Frankfurt am Main 2013, 73-88
- Χριστοφορίδης Βενιζέλος, «Ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβάς και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 29 (1986-1989), 517-591
- Χριστοφορίδης Βενιζέλος, «Ισιδώρου Γλαβᾶ περιστασιακές όμιλίες», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 26 (1981) (Supplement 32), 37-67
- Day John, «Το εμπόριο στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα κατά τον Μεσαίωνα», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Β΄, 613-623
- Dennis George, «The Late Byzantine Metropolitans of Thessalonike», *DOP* 57 (2003), 255-264

- Dennis G.T. (επιμ.), *The Letters of Manuel II Palaeologus*, Washington 1977
- Duby George, «Κοινωνική ιστορία και ιδεολογία των κοινωνιών», George Duby, *Μεσαιωνική Δύση: Κοινωνία και Ιδεολογία*, μτφρ. Οντέν Βαρόν και Ρίκα Μπενβενίστε, Αθήνα 1988
- Foss Clive, «PHILADELPHIA», *ODB*, τ. 3, 1648
- Guilland R., «Le traité inédit “Sur l’usure” de Nicolas Cabasilas», Γεώργιος Χαριτάκης (επιμ.), *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα 1935, 269-277
- Gouma-Peterson Thalia, «The Parecclesion of St. Euthymios in Thessalonica: Art and Monastic Policy under Andronicos II», *The Art Bulletin* 58.2 (Jun. 1976), 168-183
- Γκόφας Δημήτριος, «Οι τόκοι στο Βυζαντινό δίκαιο», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Γ', Αθήνα 2006, 297-308
- Γουναρίδης Πάρις, *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999
- Γρηγορόπουλος Ιωάννης, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322) Βίος και έργα*, τ. Α'-Β', Κατερίνη 1996
- Hero Angela, «Theoleptos of Philadelphia (ca. 1250-1322): From Solitary to Activist», S. Curcic και D. Mouriki (επιμ.), *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton – New Jersey 1991, 27-38
- Hero Angela, *The Life and Letters of Theoleptos of Philadelphia*, Massachusetts 1994
- Harvey Alan, *Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο. 900-1200*, μτφρ. Ελένη Σταμπόγλη, Αθήνα 1997 [τίτλος πρωτοτύπου: *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989]
- Harvey Alan, «Economic conditions in Thessaloniki between the two Ottoman Occupations», Alexander Cowan (επιμ.), *Mediterranean Urban Culture, 1400-1700*, Exeter 2000, 115-124
- Hendy Michael, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985
- Kazhdan Alexander και Constable Giles, *People and power in Byzantium: an introduction to modern Byzantine studies*, Washington 1982
- Kazhdan Alexander, «USURY», *ODB*, τ. 3, 2146.
- Κιουσοπούλου Τόνια, «Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στους εμπόρους κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (14^{ος} – 15^{ος} αι.)», *Τα Ιστορικά* 20 (1994), 19-44

- Κιουσοπούλου Τόνια, *Βασιλεύς ή οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007
- Κιουσοπούλου Τόνια, *Οι «Αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον Ελλαδικό χώρο (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2013
- Κρικώνη Αικατερίνη, *Ισίδωρος Γλαβάς. Πνευματικά και κοινωνικά προβλήματα*, Θεσσαλονίκη 2007 (Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου)
- Κυρίτσης Δημήτρης, «Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και το τέλος του βυζαντινού πολιτισμού», Τόνια Κιουσοπούλου (επιστημονική επιμέλεια), *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο 2005, 161-172
- Kyritses Demetrios, «Revolts in Late Byzantine cities. Is a reappraisal possible?», Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές Πόλεις 8^{ος}-15^{ος} αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 263-275
- Κωνσταντακοπούλου Αγγελική, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία*, Γιάννενα 1996
- Κωνσταντέλος Ιω. Δημήτριος, *Πενία, Κοινωνία και Φιλανθρωπία στον Μεταγενέστερο Μεσαιωνικό Ελληνικό Κόσμο*, μτφ: Αθανασία Κοντογιαννακοπούλου, Θεσσαλονίκη 1994 [τίτλος πρωτοτύπου: *Poverty, Society and Philanthropy in the Later Mediaeval Greek World*, New York 1992]
- Laiou Angeliki, *Constantinople and the Latins: the foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge/ Massachusetts
- Laiou – Thomadakis Angeliki, «Saints and society in the late Byzantine Empire», A. Laiou-Thomadakis (επιμ.), *Charanis studies: essays in honor of Peter Charanis*, New Brunswick 1980, 84-114
- Laiou – Thomadakis Angeliki, «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth – Fourteenth Centuries», *DOP* 34/35 (1980/1981), 177-222
- Laiou Angeliki, «God and Mammon: Credit, trade, profit and the canonists», N. Οικονομίδης (επιμ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12^ο αιώνα*, Αθήνα 1991, 261-300
- Λαΐου Αγγελική, «Στο Βυζάντιο των Παλαιολόγων: Οικονομικά και πολιτιστικά φαινόμενα», *Ευφρόσυνον: αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη*, τ. 1, Αθήνα 1991, 283-294

- Laiou Angeliki, «The Church, Economic Thought and Economic Practice», Robert F. Taft (επιμ.), *The Christian East. Its Institutions and Its Thought. A Critical Reflection. Papers of the International Scholarly Congress for the 75th Anniversary of the Pontifical Oriental Institute Rome, 30 May – 5 June 1993*, Roma 1996, 435-464
- Laiou Angeliki, «In search of the Byzantine Economy: Assumptions, Methods and Models of Social and Economic History», Jacqueline Hamesse (επιμ.), *Bilan et Perspectives des Études Médiévales en Europe*, Louvain-la-Neuve 1995, 43-64
- Λαΐου Αγγελική, «Κοινωνική Δικαιοσύνη: τὸ Συναλλάττεσθαι καὶ τὸ Εὐήμερεῖν στὸ Βυζάντιο», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 79 (1999), 106-134
- Laiou Angeliki, «Methodological questions regarding the economic history of Byzantium», *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* 39 (2001/2002), 9-22.
- Laiou E. Angeliki, «Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike», *DOP* 57 (2003), 205-223
- Λαΐου Αγγελική, «Οικονομικές και μη οικονομικές ανταλλαγές», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Β΄, Αθήνα 2006, 447-469
- Λαΐου Αγγελική, «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Γ΄, Αθήνα 2006, 329-360
- Laiou Angeliki, «The Palaiologoi and the world around them (1261–1400)», Jonathan Shepard (επιμ.), *The Cambridge history of the Byzantine Empire c. 500–1492*, Cambridge 2008, 803-833
- Laiou Angeliki και Morrisson Cecile, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, μτφρ. Δημήτρης Κυρίτσης, Αθήνα 2011 [τίτλος πρωτοτύπου: *The Byzantine Economy*, Cambridge 2007]
- Le Goff Jacques, «The Usurer and Purgatory», *The Dawn of Modern Banking*, New Haven – London 1979, 25-52
- Λε Γκοφ Ζακ, *Το πουγκί και η ζωή. Οικονομία και θρησκεία στον Μεσαίωνα*, μτφρ. Νικόλαος Γκοτσίνας, Αθήνα 2003 [τίτλος πρωτοτύπου: *Jacque Le Goff, La bourse et la vie*, 1986]
- Λουγγής Τηλέμαχος, «Βυζαντινές λόγιες απόψεις περί χρήματος και αγοράς τον 14^ο αιώνα», Ν. Γ. Μοσχονάς (επιστημονική επιμέλεια), *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2003, 349-363
- Λουγγής Τηλέμαχος, *Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας*, τ. Β΄ (1204-1453), Αθήνα 2011

- Macrides Ruth, «Saints and Sainthood in the Early Palaeologan Period», Sergei Hackel (edit), *The Byzantine Saint, Spring Symposium of Byzantine Studies (14th: 1980: University of Birmingham)*, London 1981, 67-87
- Majeska George, *Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*, Washington 1984
- Μαλατράς Χρήστος, «Ο μύθος των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντικά* 30 (2012-2013), 229-242
- Μαριδάκη Καρατζά Όλγα, «Νομικές όψεις της χρηματοδότησης του εμπορίου», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Γ', Αθήνα 2006, 309-326
- Matschke Klaus – Peter, «Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Β', Αθήνα 2006, 141-191
- Matschke Klaus-Peter, «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)», *Οικ.Ι.Β.*, τ. Β', Αθήνα 2006, 561-623
- Matschke K. P. και Tinnefeld F., *Die Gesellschaft im späten Byzanz*, Cologne 2001
- Μαυρομάτης Λεωνίδα, *Οι Πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983
- Μαυρομάτης Λεωνίδα, «Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο», Χριστίνα Αγγελίδη (υπεύθυνη έκδοσης), *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα 1989, 147-152
- Μέριανος Γεράσιμος, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12^ο αιώνα. Οι περί οικονομίας απόψεις του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2008
- Meyendorff John, *A Study of Gregory Palamas*, Leighton Byzzard 1974
- Meyendorff John, «Society and Culture in the Fourteenth Century: Religious Problems», M. Berza και E. Stanescu (εκδ.), *Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines, Bucarest 6-12 Septembre 1971*, τ. I, Bucuresti 1974, 51-65 [= άρθρο VIII στο Meyendorff John, *Byzantine Hesychasm: history, theological and social problems*, Variorum Reprints, London 1974]
- Meyendorff John, «Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries», P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, τ. 4, New York 1975, 95-106
- Meyendorff John, *Βυζάντιο και Ρωσία. Μελέτη των Βυζαντινο-Ρωσικών σχέσεων κατά το δέκατο τέταρτο αιώνα*, μτφρ. Νίκος Φωκάς, Αθήνα 1988 [τίτλος

- πρωτοτύπου: *Byzantium and the rise of Russia: A study of byzantino-russian relations in the fourteenth century*, Cambridge 1981]
- Necipoglu Nevra., «Economic conditions in Constantinople during the siege of Bayezid I (1394-1402)», Cyril Mango και Gilbert Dagron (επιμ.), *Constantinople and its hinterland: Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993*, Cambridge 1995, 157-167
- Necipoglu Nevra, «The Aristocracy in Late Byzantine Thessalonike: A Case Study of the City's Archontes (Late 14th and Early 15th Centuries)», *DOP* 57 (2003), 133-151
- Necipoglu Nevra, *Byzantium between the Ottoman and the Latins. Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge 2009
- Nicol Donald, *Church and society in the last centuries of Byzantium*, Cambridge 1979
- Nicol Donald, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge 1993
- Oikonomidès Nicolas, *Hommes d'affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)*, Montréal – Paris 1979
- Οικονομίδης Νίκος, «Η Αναγέννηση και το Βυζάντιο», Α. Μαρκόπουλος (επιμ.), *Βυζάντιο και Ευρώπη. Α΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985)*, Αθήνα 1987, 247-253
- Oikonomides Nicolas, «Byzantium between east and west (XIII-XV cent.)», J. D. Howard – Johnston (επιμ.), *Byzantium and the West c. 850 - c. 1200. Proceedings of the XVIII Spring Symposium of Byzantine Studies. Oxford 30th March – 1st April 1984*, Amsterdam 1988, 321-332
- Παπαγιάννη Ελευθερία, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου. Ι. Ενοχικό – Εμπράγματο δίκαιο*, Αθήνα 1992
- Patedakis Manolis, «The Testament of the Patriarch Athanasios I of Constantinople», Denis Sullivan, Elizabeth Fisher και Stratis Papaioannou (edit), *Byzantine religious culture: studies in honor of Alice-Mary Talbot*, Leiden - Boston 2012, 437-463
- Patlagean Évelyne, *Ο Ελληνικός Μεσαίωνας. Βυζάντιο, 9^{ος}-15^{ος} αιώνας*, μτφρ: Δέσποινα Λαμπαδά, Αθήνα 2014 [τίτλος πρωτοτύπου: *Un Moyen Âge grec – Byzance IXe-XVe siècle*, Paris 2007]
- Rodinson Maxime, *Ισλάμ και καπιταλισμός*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα 1980 [τίτλος πρωτοτύπου: *Islam et capitalism*, 1966]

- Σβορώνος Νικόλαος, «Το πρόβλημα της βυζαντινής φεουδαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', Αθήνα 1979, 72-73
- Sevcenko Ihor, «Nicolas Cabasilas' 'anti-zealot' discourse: a reinterpretation», *DOP* 11 (1957), 81-171
- Sevcenko Ihor, «Alexios Makrembolites and his "Dialogue between the rich and the poor"», *Zbornik radova Vizantoloskog instituta* 6 (1960), 187-220 [= *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, London 1981, αρ. VII]
- Sevcenko Ihor, «The Decline of Byzantium seen through the eyes of its intellectuals», *DOP* 15 (1961), 169-186 [= *Society and intellectual life in late Byzantium*, Variorum, London 1981, αρ. II]
- Sevcenko Ihor, «Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century», *Actes du XIVe Congres international des Etudes byzantines, Bucarest 1971*, v. I, Bucharest 1974, 62-92 [= *Society and intellectual life in late Byzantium*, Variorum, London 1981, αρ. I]
- Σμυρλής Κωστής, «Τα μοναστήρια στο Ύστερο Βυζάντιο. Οικονομικός ρόλος και σχέσεις με το κράτος (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)», Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια. Οικονομία και πολιτική. Από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο 2011, 53-68
- Smyrlis Kostis, «Financial crisis and the limits of taxation under Andronikos II Palaiologos (1282–1321)», D. Angelov and M. Saxby (ed.), *Power and Subversion in Byzantium*, Farnham 2013, 71-82
- Stavrou Athanasia, «The Thessalonian discourse (c. 1380-1430): a synecdoche for developments in Late Byzantine society», *Βυζαντικά* 30 (2012-13), 243-265
- Talbot Alice Mary, «The Patriarch Athanasius (1289-1293; 1303-1309) and the Church», *DOP* 27 (1973), 11-28
- Talbot A. M., *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, Washington, DC, 1975
- Talbot Alice Mary, *Fail Healing in the Late Byzantium. The Posthumuous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*. Massachusetts 1983
- Talbot Alice Mary, «ATHANASIOS I», *ODB*, τ. 1, 218
- Talbot Alice Mary, «KABASILAS, NICHOLAS CHAMAETOS», *ODB*, τ. 2, 1088
- Talbot Alice Mary, «THEOLEPTOS», *ODB*, τ. 3, 2056-2057

- Talbot Alice Mary, «Fact and Fiction in the Vita of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Thoktistos the Stoudite», P. Odorico και P. Agapitos (επιμ.), *Les Vies des saints à Byzance: genre littéraire ou biographie historique? Actes du IIe colloque international philologique "Εμνηαία", Paris, 6-7-8 juin 2002*, Paris 2004, 87-101
- Τατάκης Βασίλειος, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, μτφρ. Εύα Καλπουρτζή, Αθήνα 1977 [τίτλος πρωτοτύπου: Tatakis Basile, *La philosophie Byzantine*, Paris 1949]
- Tinnefeld Franz, «Intellectuals in Late Byzantine Thessalonike», *DOP* 57 (2003), 153-172
- Todeschini Giacomo, «Usury in Christian Middle Ages. A Reconsideration of the Historiographical Tradition (1949-2010)», Francesco Ammannati (επιμ.), *Religion and Religious Institutions in the European Economy. 1000-1800*, Firenze 2012, 119-130
- Τσιρπανλής Κωνσταντίνος, «Συμβολή εις την ιστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης. Δύο ανέκδοτοι όμιλίοι τοῦ Ἰσιδώρου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης», *Θεολογία* 42 (1971), 548-581
- Tsirpanlis Constantine, «The career and writings of Nicolas Cabasilas», *Byzantion* 49 (1979), 414-427
- Βρυώνης Σπύρος, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού : 11ος έως 15ος αιώνας*, μτφρ. Κάτιας Γαλαταριώτου, Αθήνα 1996 [τίτλος πρωτοτύπου: Vryonis Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islimization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley/ Los Angeles/ London 1971]
- Wood Diana, *Medieval Economic Thought*, Cambridge 2002
- Ζαχαριάδου Ελισάβετ, «Εφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αιώνα», *Αριάδνη* 5 (1989), 345-351
- Ζαχαριάδου Ελισάβετ, *Ιστορία και Θρύλοι των Παλαιών Σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα 1991